

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Andre Pettai

**EESTI VABARIIGI VARASE AJALOO KAJASTAMINE
AASTATEL 1989–2006 ILMUNUD ÕPPEKIRJANDUSES**

Magistritöö

Juhendaja: dots. Ago Pajur

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Identiteediloo ja kriitikameele kujundamine ajalooõpetuses.....	7
1.1. Ajalooõpetus kui rahvusliku identiteedi kujundaja	9
1.2. Ajalooõpetus kui kriitikameele kujundaja.....	14
2. Eesti Vabadussõja (1918-1920) kajastamine ajalooõpikutes	18
2.1. Sõja iseloom	19
2.1.1. Sõda Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel.....	19
2.1.2. Landeswehri sõda	23
2.2. Eestlaste esialgse sõjalise ebaedu ja hilisema murrangu põhjused.....	26
2.3. Isikute käsitlemine Vabadussõjas.....	30
2.4. Tartu rahuläbirääkimised.....	35
3. Demokraatliku vabariigi kujunemisaastate kajastamine ajalooõpikutes	41
3.1. Asutav Kogu ja esimene põhiseadus	41
3.2. Majandusolud 1920. aastatel	46
3.3. Kommunismioht sõjajärgsetel aastatel	50
Kokkuvõte	54
Summary	57
Kasutatud allikad ja kirjandus	58

Sissejuhatus

Ajalooõpetus ja selle kvaliteet koolides on alati aktuaalne teema, mille üle toimuvad diskussioonid nii spetsialistide siseringides kui ka laiemas avalikkuses. Ajalugu kui distsipliini nimetatakse sageli rahvusteaduseks, mille õpetamine ja õppimine on vastutusrikas ning (häda)vajalik ühiskonna alalhoiuks. Ühtlasi seab ajaloo teaduslik iseloom uurijale vaikimisi eesmärgiks mineviku võimalikult täpse taasesitamise, n-ö pürgimise ajaloolise tõe poole. Rahvusliku identiteedi ja kriitilise mõtlemise sümbioos paistab olevat hea ajalooõpetuse omadus.

Mainituga nõustub ka rahvusvahelise ajalooõpetajate ühenduse EUROCLIO eestvõttel valminud ajalooõpetaja käsiraamat „Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad“, tuues üldistavalt välja 21. sajandi ajalooõpetuselt eeldatavad kaks peamist tunnust:

1. Sisaldada identiteeti loovaid elemente.
2. Kujundada kriitilise mõtlemise oskust.

Esimest kriteeriumit täitmata taanduks ajalugu vaid intellektuaalseks harjutuseks, kuid oskamata kriitiliselt mõelda võib inimene sattuda manipuleerimise ohvriks.¹

Eesti tegevõpetajate hinnanguid ajalooõpetuse eesmärkide kohta uurinud Katrin Kello leiab, et suund identiteediloomele on varasemaga võrreldes pigem taandunud ning pedagoogide nägemus heast ajalooõpetusest langeb üldises plaanis kokku riikliku ajaloo ainekava rõhuasetustega, omistades eeskätt tähtsust kriitikameele kujundamisele.² Kehtiv gümnaasiumi riiklik õppekava eesmärgistab ajalugu õppeainena järgmiselt:

„Ajalooõpetuse eesmärk on kujundada õpilasi, kes on suutelised analüüsima ja mõistma maailma, milles nad elavad, ning tunnevad asjaolusid ja sündmusi, mis seda maailma on kujundanud. Ajalooõpetuses omandavad õpilased kultuuriruumis orienteerumiseks vajalikke teadmisi oma kodukoha ja maailma minevikust ja kultuuripärandist ning erinevatest väärtussüsteemidest. Aine vahendusel suunatakse õpilane teadvustama, analüüsima, kriitiliselt

¹ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000). Riia: Zvaigzne ABC, lk 6

² Kello, K. (2010). Eesti ajalooõpetajate taotlused. *Haridus*, 4, lk 31

hindama ja tõlgendama minevikus aset leidnud sündmusi ja protsesse, nende omavahelisi seoseid ja seoseid tänapäevaga ning ajalooühtluste erineva tõlgendamise põhjusi.”³

Samas märgib Kello, et ajalooõpetuse traditsioonilisest, kollektiivset identiteeti kujundavast taotlusest pole siiski loobutud. Kuigi riiklike ainekavade koostamisel kindlale kogukonnale viitamist pigem välditakse, tehakse seda endiselt laiemas avalikkuses ning meedias, kus paistsab levivat arusaam, et ajalooõpetus tähendabki ühe konkreetse sisutiheda narratiivi jutustamist ega paku erilist ruumi tõlgendusteks ning aruteludeks.⁴

Kuna õpetus koolis toimub suunava ja eesmärgistava riikliku õppekava alusel, siis on mõistetav, et ainesisu vahendamisel abistab õpetajat ja omandamisel õpilasi teatav süstemaatiline õppevahend – õpik. Oluline on siinkohal rõhutada, et õppetöö pole ideaalis mitte õpikust, vaid õppekavast lähtuv ning hea ajalooõpik pakub eelkõige abikätt etteseadud eesmärkide täitmisel. See omakorda eeldab erinevate kõrgel tasemel käsitluste olemasolu, et säiliks valikuvõimalus lähtuvalt vajadustest ning eelistustest.

Käesolev magistritöö püüab analüüsida taasiseseisvunud Eestis ja veidi varem ilmunud kaheksa Eesti ajaloo gümnaasiumiõpiku käsitlusi varasest Eesti Vabariigi ajaloost. Valik sai langetatud tulenevalt autori elukutsesest gümnaasiumiõpetajana ning eeldusest, et vanemale õppeastmele mõeldud käsitlused on reeglina erialaspetsiifilisemad, võimaldamaks mitmekesisemat uurimist, mis omakorda annaks aimu taasiseseisvunud Eestis ilmunud õppevara hetkeseisust. Keskendutud on õppekirjanduse jutustava põhiteksti sisulisele analüüsile, jättes kõrvale vormilise külje ning peatükke täiendavad lisaküsimused, mille uurimine oleks tulevikus kahtlemata oluline. Keskendumine Eesti Vabariigi varasele ajaloole on oluline, kuna hinnangud sellele perioodile on (kooli) ajalookirjanduses olnud läbi aegade väga erinevad.

Vaadeldavatest varaseimad käsitlused nägid ilmavalgust veel okupatsiooniajal või vahetult iseseisvuse taastamise järgselt, mil ajalookirjutusest oli kujunemas omamoodi „pehme jõud“ muutuv poliitilises olustikus. Tinglikult võiks neid nimetada varase üleminekuaja Eesti ajalugudeks. Esimeseks selliseks katsetuseks sai tollaste noorte ajaloolaste Mart Laari, Lauri

³ Vabariigi valitsuse määrus. Gümnaasiumi riiklik õppekava. (06.01.2011). https://www.riigiteataja.ee/akti/1290/8201/4021/2m_lisa5.pdf# (06.02.2015)

⁴ Kello, K. (2010). Eesti ajalooõpetajate taotlused. *Haridus*, 4, lk 32

Vahre ja Heiki Valgu poolt kirjutatud „Kodu lugu“⁵, mis polnud olemuselt õppekirjanduseks mõeldudki ning seda kasutati esialgu koolides vaid häda sunnil, kuna nõukogude õpikute järgi enam õpetada ei saanud. Ajaloometoodiku Silvia Õispuu koostatud „Eesti ajalugu“⁶ polnud samuti veel õpik selle tänases tähenduses, vaid pigem konspektiivne õppematerjal eeskätt pedagoogide varustamiseks vajalike teadmiste ja infoga muutunud oludes. Õpiku peatükid on kirjutanud kogenud ajaloolased Hannes Walter, Jüri Ant, Küllö Arjakas, Leo Õispuu jt. Esimeseks tõepoolest kooliraamatuks mõeldud ja õpilaste vajadusi arvestavaks õppematerjaliks saab pidada Küllö Arjakase, Mati Lauri, Tõnis Lukase ja Ain Mäesalu kirjutatud „Eesti ajalugu“⁷, kus käesolevas töös analüüsivate peatükkide autoriks on tuntud ajaloolane ja hariduslike raadiosaadete juht Küllö Arjakas. Varasema õppekirjanduse puhul väärib ühtlasi väljatoomist asjaolu, et tegemist on silmapastvalt erinevate käsitlustega: „Kodu lugu“ on eeskätt sujuv ja ladus jutustus, Õispuu õpik eristub rohkete arvandmete jm statistikaga ning Arjakase jt käsitlus on enam võrreldav tänapäevaste õppematerjalidega, eristades olulist vähemtähtsast.

Poliitiliselt stabiilsemal ajal, sajandivahetuse eel ja selle järgsel perioodil ilmus ridamisi uusi ja huvitavaid ajalooõpikud. Mati Lauri, Ago Pajuri ja Tõnu Tannbergi „Eesti ajalugu“⁸, Andres Adamsoni ja Sulev Valdmaa „Eesti ajalugu“⁹, Lauri Vahre „Eesti ajalugu“¹⁰, Andres Adamsoni ja Toomas Karjahärmi „Eesti ajalugu“¹¹ ning Ago Pajuri ja Tõnu Tannbergi „Eesti ajalugu“¹². Kõigi näol on tegemist läbimõeldud üllitistega, mis pakuvad mineviku taasesitamisel sageli üksteisest erinevaid vaatenurki, andmaks sel viisil ainest analüüsiks ja aruteludeks. Lisaks on õpikute puhul teatavaks garantiiks nende kõrgetasemeline autorlus – kõigi näol on tegemist tuntud ja tunnustatud ajaloolastega, kellest paljudel on ka pikaajaline õpetajakogemus. Autorite kõrgetasemelisus võimaldab ühtlasi vaadelda õpikuid uuemaid ainealaseid nüansse silmas pidades. Olgu lisatud, et tänase päeva seisuga pole rohkem gümnaasiumiastmele mõeldud üldkasutatavaid Eesti lähiajaloo õpikuid ilmunud, mis on ühtlasi põhjendatav trendiga käsitleda Eesti uuemat ajalugu maailma lähiajaloo raames.

⁵ Laar, M., Vahre, L., Valk, H. (1989). Kodu lugu II. Toim. Vahre, S. *Loomingu Raamatukogu*, 42-43. Tallinn: Perioodika

⁶ Eesti ajalugu. (1989). Konspektiivne õppematerjal keskkoolile II. Õispuu, S. (Koost.) Tallinn: Valgus

⁷ Arjakas, K., Laur, M., Lukas, T., Mäesalu, A. (1991). Eesti ajalugu. Õpik 11. Klassile. Tallinn: Koolibri

⁸ Laur, M., Pajur, A., Tannberg, T. (1995). Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita

⁹ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001) Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Koolibri

¹⁰ Vahre, L. (2004). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Ilo

¹¹ Adamson, A., Karjahärm, T. (2004). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Argo

¹² Pajur, A., Tannberg, T. (2006). Eesti ajalugu II. 20. sajandist tänapäevani. Tallinn: Avita

Lisaks õpikute analüüsile tehakse käesolevas töös ka põgus ekskurss Eesti ajaloo historiograafiasse, vaatlemaks eestlaste suure ajaloonarratiivi kujunemislugu kui identiteedilooma alust ajalooõpetuses. Samuti käsitletakse lühidalt Eestis mõnevõrra uuemamat multiperspektiivset lähenemisnurka kui üht eeldust kriitikameele kujundamisel ajalooõpetuses. Neid kaht kombineerides kujuneb loodetavasti arusaam heast ja tasakaalustatud ajalooõpetusest ning ühtlasi üldised ootused kvaliteetsele õpikule, mille täitmist konkreetsete õpikute puhul vaadeldakse töö 2. ja 3. peatükis. Töö teoreetiline osa (1. ptk) peaks seega usutavasti looma omamoodi silla ajalooõppe üldiste eesmärkide ning õpikutes valitseva reaalsuse vahel. Teema teoreetiliseks avamiseks on käesoleva töö autor kasutanud kättesaadavaid allikaid ajalooteaduse ja -õpetuse tuntumatelt teoreetikutelt. Esiletõstmist väärivad siinkohal eeskätt Tiit Rosenbergi¹³, Robert Stradlingi¹⁴ ja Marek Tamme¹⁵ analüütilised kirjutised.

Tulenevalt lõppematust vajadusest ajaga kaasaskäiva õppevara järele, autori elukutsesest tegevõpetajana ning huvist ajalookirjutuse olemuse vastu sai käesoleva uurimuse keskseks eesmärgiks pakkuda põgusat üldistust ajalooõpetuse ja -õpikute hetkeseisust ning mõista, kas ja kuidas on viimase kahe ja poole kümnendi jooksul ilmunud Eesti ajaloo gümnaasiumiõpikutes täidetud identiteedilooma ja kriitikameele kujundamise kriteeriumid. Ehk teisisõnu, kui suur osakaal on õpikutes identiteeti looval rahvuslikul ajaloonarratiivil ning mil määral arvestatakse sealjuures teaduskirjanduse uuemaid suundi ja erinevaid perspektiive, võimaldamaks õpilasel saada loetust maksimaalselt tõepärane minevikupilt ning eristada fakti fiktsioonist?

Nagu eespool põgusalt mainitud, jaotub käesolev magistr töö kolmeks peatükiks, millest esimene keskendub ajalooõpetuse kui distsipliini teoreetilisele avamisele lähtuvalt kahest kriteeriumist, identiteediloomest ja kriitikameele kujundamisest. Teine ja kolmas peatükk vaatlevad ajalooõpikute käsitlusi Vabadussõja ning demokraatliku Eesti algusaastate kohta.

¹³ Rosenberg, T. (2001). *Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist*. Tender, T. (Toim.) *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Greif

¹⁴ Stradling, R. (2005). *Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel. Teejuht Õpetajale*. Tallinn: Koolibri

¹⁵ Tamm, M. (2012). *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu

1. Identiteediloome ja kriitikameele kujundamine ajalooõpetuses

Mõiste „ajalugu“ on oma olemuselt mitmetähenduslik, viidates ühtlasi nii minevikule kui ka selle uurimisele ning keelelisele esitusele. Ajalooõpetuse temaatikas orienteerumine eeldab kindlat nägemust sellest mõistest. Nimetatud esimest tähendust illustreerib selgesti sageli vestlustes esinev väide „Ah, see on kõik juba ajalugu“. Öeldud kas kergenduse, kahetsuse või ükskõiksusega, viitab see igal juhul asjaolule, et kõnealune sündmus on minevik ning seega tagasipöördumatult möödunud ega saa enam kunagi korduda.¹⁶ Definitsiooni täie rangusega võttes saab iga uus hetk järgmisel momendil ajalooks.

Käesolevas uurimuses on käsitletud mõistet „ajalugu“ (lugu ajast) eelkõige teisest definitsioonist lähtuvalt: kui teadust, mineviku uurimist ja selle tõlgendamist ning keelelist esitust olevikus. Kui minevik ise on kord toimunud ja sellisena muutumatu, siis mineviku tõlgendamine ja taasesitamine ehk ajalugu on pidevas arengus ja muutumises.¹⁷ Siit ka vajadus ajalugu ikka ja jälle uuesti kirjutada, kuna teaduslik lähenemine eeldab oma olemuses pidevat arengut *resp.* ümber tõlgendamist. Möödunud selle terviklikkuses taastada pole võimalik. Ajalooteaduse kontekstis on minevik ja ajalugu seega kaks eri asja: üks viitab möödunud tegelikkusele ja teine selle tänasele tõlgendusele.¹⁸

Õppinud ajaloolane, teadvustades küll vajadust jõuda tõeni, ei saaks ometi väita, et kirjutab asjadest täpselt nii, nagu need kunagi olid. Paratamatult kajastub igas uurimuses ajaloolase kaasaeg ning isiksus – „Iga ajalugu on kaasaja ajalugu,“ kirjutas tabavalt Itaalia filosoof Benedetto Croce.¹⁹ Tänapäevase ajaloo uurimise ühe rajajana paljutsiteeritud Leopold von Ranke eeldas ajaloolaselt oma isiksuse mahasurumist tõe nimel, kuid olles ise tugevalt seotud Preisi õukonna ja valitsusega, pidas viimase tegevuse kiitmist loomulikuks.²⁰ 20. sajandi jooksul teatava transformatsiooni läbi teinud ajalooteadus on käesolevasse sajandisse kaasa võtnud varem tundmatut poleemikat – muu hulgas arutelu teema üle, kas ajaloolane üldse on võimeline minevikku adekvaatselt vahendama. Nüüdseks ollakse üldiselt seisukohal, et ajalooteaduse püüdlus objektiivsuse suunas on lõputu protsess, sest „mineviku eksperimentaalne rekonstrueerimine täppisteaduslikus mõttes“ pole kunagi võimalik.²¹

¹⁶ Karjahärm, T. (2010). Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo, lk 17

¹⁷ Tamm, M. (2006). Kõik on ajalugu. Ööülikool. - <http://devel.ylikool.ee/?p=85> (06.01.2015)

¹⁸ Tamm, M. (2005). Kas ajaloolased kirjutavad tõtt? *Haridus*, 5, lk 18

¹⁹ Karjahärm, T. (2010), lk 14

²⁰ Jansen, E. (1997). Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. *Kleio. Ajaloo ajakiri*, 1, lk. 36

²¹ Kivimäe, J. (2003). Mnemosyne köidikud. Ajalood, elulood ja mälu. *Vikerkaar*, 10-11, lk 85

Eelnevast pole siiski põhjust järeldada, et ajaloolane oleks justkui fantaseerija ja ajalugu pseudoteadus. Tõsiseltvõetav uurija, sõlminud lugejaga vaikimisi kokkuleppe, käsitleb tõe kui eesmärki, lõppjaama, milleni jõudmine on objektiivselt võttes küll võimatu, kuid selleni püüdlemine hädavajalik. „Juhul kui ajalooteadus võtab end teadusena tõsiselt, siis peaks ta suutma kirjutada ajalugu üksnes nii, et selles tuleb esile mõistus, milleks ta on kohustatud ja mis mõtestab,“ kirjutab ajaloo filosoof Jörn Rüsen.²²

Kuid ometi tasub olla ettevaatlik. Tõe otsingud pakuvad uurijale kahtlemata naudingut, kuid samas loob ajalooteksti olemuslik narratiivsus paratamatult võimalused eksitavaks manipulatsiooniks ja demagoogiaks. Eesti okupeerimise järel tegi nõukogude võim kõik, et hävitada koos noore riigiga ka tema ajalugu, likvideerida see kodanike mälust ning suruda rahvale peale uus „sobiv“ identiteet.²³ Näiteks, nagu kirjutab Ain Mäesalu, sai arheoloog Vilma Trummal juba 1950. aastatel Tartu linnust arheoloogiliselt uurida suuresti tänu põhjendusele otsida siit Kiievi suurvürsti Jaroslav Targa 1030. aastal rajatud „vene linna“ ja vene-eesti „igipõliste sõprussuhete“ jälgi.²⁴ Ajalookirjutuse iseloom, kajastamaks antud hetke ajalooteadvust, on seega tihedalt seotud ajastu ning oludega.²⁵

Inimesed on oma loomult ajaloolised olevused. Laps, õppides mõistma sõnu „täna“, „eile“ ja „homme“, hakkab omandama ajalooteadvuse põhialuseid.²⁶ Seos indiviidi ja ajaloo vahel on inimesele tähtis, võimaldades tal siduda oma elulugu ajaloo, tunnetada oma kohta ajas, et ta tuleb kuskilt ja läheb kuhugi – ajalooteadvus on nii kollektiivse kui ka individuaalse identiteedi avaldusvorm.²⁷ Tegemist on rohkema kui pelgalt möödanikuga: kogemusküllane teadmine mobiliseeritakse inimminevikust selle tõlgendamiseks, mis kaasaegselt toimub ja mida on tulevikult realistlik oodata.²⁸

Ajalooteadvuse eelduseks on mingisugune teadmine ajaloost ja selles mõttes on tegu didaktika kategooriaga.²⁹ Ümbritsevat sotsiaalset keskkonda mõtestatakse erinevate lugude kaudu, mille tegelasteks on inimesed, kes sagedasti üksteisele vastanduvad. Kuulaja või lugeja võib end tegelastega samastada, millest tulenevalt muudavad erinevad lood ajaloo

²² Rüsen, J. (1999). Ajaloolise mõtestamise struktuurid. *Tuna*, 2, lk 34

²³ Rosenberg, T. (2001). Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist. Tender, T. (Toim.) *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Greif, lk 78.

²⁴ Mäesalu, A. (2014). Tartlase juubel. Vilma Trummal 90. *Postimees*. 23. november

²⁵ Rosenberg, T. (2001), lk 67.

²⁶ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000), lk 5

²⁷ Karjahärm, T. (2010), lk 19

²⁸ Rüsen, J. (1999), lk 31

²⁹ Karjahärm, T. (2010), lk 19

kergesti vastuvõetavaks ja hõlmatavaks.³⁰ Koolis pakutavast ajalooõpetusest saab paljudele inimestele tõenäoliselt nende peamine minevikupilt terveks eluks, loetud õpikutest aga oluline aken minevikku.

Käesolev peatükk püüab teaduskirjanduse valguses teoretiseerida teema üle, milline võiks olla hea ja tasakaalustatud ajalooõpetus koolis. Lähtunud on eelnevalt püstitatud kahest ajalooõpetuse tunnusest, identiteediloomest ning kriitikameele kujundamisest.

1.1. Ajalooõpetus kui rahvusliku identiteedi kujundaja

Traditsiooniliselt on ajalugu peetud identiteeti kujundavaks õppeaineks, mis omamoodi sotsiaalse liimina seob inimesi jagatud väärtustega, kasutades selleks heakskiidetud jutustust (lugu).³¹ Suur narratiiv rahvast, selle (kuulsusrikkast) minevikust, võitlusest iseseisvuse eest ning tahtest juba kord saavutatud omariiklust kaitsta, on läbivaks jooneks mitmete riikide rahvuslikus ajalookirjutuses. Õpikukaante vahel saab sellisest jutustusest metoodiline vahend lugeja (*resp.* õpilase) sidumiseks teatud ühiskonnale omase kollektiivse mälopildiga. Võttes arvesse mainitud asjaolu koolipõlves omandatud ajalooõpetuse olulisusest inimese kujunemisel ning sidudes sellega iga riigi püsijäämiseks hädavajaliku lojaalse elanikkonna kasvatamise, omandab rahvusliku narratiivi toel konstrueeritud kollektiivne identiteet mõneti koguni eksistentsiaalse tähenduse.

Kuid mida õigupoolest selle „rahvusliku ajaloonarratiivi“ all silmas pidada? James Wertschi hinnangul pole tegemist mingi universaalse arhetüübiga, vaid igale kultuurile iseomase struktuuriga, mis on ajas muutlik.³² Seega võiks tegu olla ühes ühiskonnas leviva seletava, põhjendava ja õigustava skeemiga nt rahvuse kujunemise, vabaduse arengu jms kohta, mis on konstrueeritud teatavas ideoloogilises raamistikus. Ajaloolane Tiit Rosenberg väidab, et ei saa olla ilma ajaloolise legitimeerimisega riiki.³³ Ajalookirjutuse vaatlemine kollektiivse mälu ühe meediumina võimaldab seda käsitleda kui rahvusteadust ning ajalooõpetust seega kui identiteeti kujundavat ja säilitavat distsipliini. Suur rahvuslik ajaloonarratiiv on siin oluliseks „tööriistaks“ – pakkudes eelkõige rahvuslikest huvidest lähtuvalt eesmärgistatud taasesitust minevikust, aitab see kujundada omamoodi sotsiaalset vundamenti. Tunnustatud

³⁰ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000), lk 5

³¹ Barca, I., Nakou, I. (Koost.) (2010). Contemporary Public Debates Over History Education. London: Information Age, lk 11-12

³² Wertsch, J. (2002). Voices of Collective Remembering. Cambridge: Cambridge University Press, lk 62

³³ Rosenberg, T. (2001), lk 66.

eksperimentaalpsühholoog Endel Tulving leiab, et mälu ei olene pelgalt sellest, mis on minevikus sinna talletatud, vaid ka olevikust.³⁴

Marek Tamme järgi on ka ajalookirjutus Eestis olnud suures osas sääraselt eesmärgistatud: „nii nagu (balti)sakslased otsisid minevikust põhjendust oma praegustele privileegidele, nii nagu Eesti rahvusliikumise liidrid pöördusid mineviku poole helge tuleviku otsingul, nii nagu iseseisvusaja kutselised ajaloolased konstrueerisid eellugu oma riigile, nii nagu nõukogude ametlik ajalookirjutus huvitus vaid sellisest minevikust, mis vastas etteantud skeemidele, nii oli ka iseseisvuse taastamisele järgnenud aastatel ajalugu esmajoones riikliku ülesehitustöö ja rahvusvaimu virgutamise teenistuses“. Eelnevat resümeeerides väidab Tamm, et arvestatav osa Eesti ajalookirjutusest liigitub n-ö pärandiuurimise valdkonda, mille esmane eesmärk on teatud minevikusündmuste põlistamine.³⁵ Pärandi erinevus ajaloost tuleneb siikohal selle hoiakust kallutatuse suhtes.³⁶ Mainitud seisukohta jagab ka Ea Jansen, kelle sõnul on Eesti ajaloo käsitlemise viis olnud suuresti teleoloogiline: kui avalik arvamus, riik või mõni muu mõjukas sotsiaalpoliitiline jõud on aktsepteerinud teatud väärtuse, siis nähakse ajaloo protsessis pidevat ja enamasti lineaarset liikumist selle väärtuse kui eesmärgi suunas ning ajaloo uurimine on allutatud tõendite otsimisele, et seesugune liikumine toimub; fakte, mis seda ei tõesta, lihtsalt ignoreeritakse.³⁷

Suurte rahvuslike narratiivide mõjul toimuvat valitud minevikusündmuste põlistamist on uurijate poolt tänapäeval niisiis sageli liigseks lihtsustamiseks peetud. Kuid kas ja kuivõrd tuleks seda siiski enamasti ajalookultuuri³⁸ tippu puudutavat arutelu kaasata kooliõpetuse mõtestamisse? EUROCLIO ühenduse spetsialistide väitel pole ka koolihariduse sisus tänapäeval enam kohane rakendada ulatuslikke ideoloogiliselt raamistatud skeeme, kuid ometi ei saaks neid ühe teadmiste edastamise vormina kõrvale jätta: „Ajalooliste tegelastega samastumine, sündmuste käigu mõtestamine lähtuvalt inimeste püüdlustest ning sündmuste

³⁴ Tulving, E. (1994). Mälu. Tallinn: Kupar, lk 19

³⁵ Tamm, M. (2012). Kellele kuulub Eesti ajalugu? *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, lk 44

³⁶ Vt nt Lowenthal, D. (1998). *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 122

³⁷ Jansen, E. (1997), lk 39.

³⁸ Mõiste "ajalookultuur" tõi 1990. aastatel käibesse ajaloo filosoof Jörn Rüsen, pidades selle all silmas kõikvõimalikke mineviku taasesitusi olevikus ehk erinevad ühes ühiskonnas ringlevad mineviku uurimise, tunnetamise, kujutamise, õpetamise viise ja vorme. Lihtsustatult saab ajalookultuuri käsitleda kolmeastmelise püramiidina, mille jalami moodustab n-ö populaarajalugu (arvutimängud, meedia jne), teise tasandi kooliharidus ning tippu akadeemiline ajalugu. Vt Tamm, M. (2006). Kõik on ajalugu. *Õõlikool*. - <http://devel.ylikool.ee/?p=85>

alguse ja lõpu otsimine on õpilastele sobivad viisid ajaloo mõtestamiseks.³⁹ Seega võiks väita, et kuigi 21. sajandil liigutakse ka koolide ajalooõpetuses jõudsalt mitmekesistamise suunas, pole traditsioonilisest suurest narratiivist siiski loobutud.

Mõistmaks eestlaste rahvusliku ajaloonarratiivi olemust ja kujunemislugu, heitkem põgus pilk selle ajaloole. Järgnevast nähtub, millal on eestlased omal maal oma ajalugu „kontrollinud“.

Käesolevas uurimuses vaatluse all olevad õpikud on kirjutatud eestlase kui ajaloo subjekti keskselt. Selle n-ö eesti ajaloo malli juured ulatuvad rahvusliku ärkamise eelsesse perioodi, kui vastukaaluks seni domineerinud baltisaksa paradigmat esitas põlisrahva keskse ajaloonägemuse Garlieb Helwig Merkel.⁴⁰ 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses esto- ja letofiilide poolt arendatud ja saksa romantismist mõjutatud kontseptsioon Baltimaade rahvaste vallutuseelsest „kuldsest muinasajast“ sai hiljem üheks ideeliseks aluseks alles tärkavale eesti rahvuslusele.⁴¹

Ärkamisajal kehtestas tasapisi tekkinud eestlaste rahvuslik ajaloomõistmine omapoolsed kontseptsioonid, kui Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt tõid ajalookirjutusse oma nägemused.⁴² Tegemist oli pigem küll idealiseeriva ajaloomüüdiga, kuid ometi täitis see „rahva äratamise“ üllast eesmärki. Rahvajuhtide-ideoloogide käsitlustest pärinev muinsust heroiseeriv jutustus kuulutas ideed, mille kohaselt eestlased olid vaba rahvana kaotanud oma iseseisvuse võõrvallutajatega võideldes, kuid omavad tänu sajandite jooksul alles hoitud oma keelele ja kultuurile siiski õigust ja lootust vabaneda kunagiste vallutajate järeltulijate, baltisaksa mõisnike võimu alt.⁴³

Esimese eesti rahva vaatekohast kirjutatud kriitilise ja täispika ajalooa saai valmis Kolga-Jaani pastor Villem Reiman, kelle teost „Eesti ajalugu“ kasutati hilisemas trükis ka kooliõpikuna. Reiman seab oma töö keskseks ideeks rahva sisemise kultuurilise arengu, mis annab eestlastele tulevikulootust.⁴⁴ Mõtted eesti rahva poliitilisest virgumisest sajandivahetusel jõudsid 1920. aastail Reimani vahendusel niisiis kooliõpilasteni, loodetavasti

³⁹ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000), lk 5

⁴⁰ Undusk, J. (2000). Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. *Tuna*, 2, lk 117

⁴¹ Jansen, E. (1997), lk 39

⁴² Vt nt Undusk, J. (1997). Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel-Jakobson-Hurt. *Keel ja Kirjandus*, 11-12, lk 721-734; 797-811

⁴³ Rosenberg, T. (2001), lk 70

⁴⁴ Rosenberg, T. (2001), lk 71-72

ka nende ajalooteadvusesse. Ajaloolase Väino Sirgi järgi sai Reimani raamatust mitmeks aastaks Eesti parim ajalooõpik.⁴⁵

Eestlaste suur ajaloonarratiiv saavutas ideoloogilise küpsuse kahe maailmasõja vahel, mil ärkamisaja rahvusromantilised jooned said eeskujuks kujunenud professionaalsele ajalooteadusele. 1930. aastatel ilmusid esimesed programmilised artiklid kodumaa ajaloo uurimise mõttest ning pandi alus ulatuslikele ülevaateostele.⁴⁶ Ärkamisaja eeskujule viitas ka vabariigi varastest professionaalsetest ajaloolastest vahest kuulsaim Hans Kruus, sõnastades 1930. aastal Eesti ajaloo uurimise kolm piiritähist: „1. Kodumaa mineviku tundmaõppimisel peab keskmes seisma eesti rahva ajalugu; 2. Kodumaa ajaloo senine käsitlus tuleb ümber hinnata eesti rahva minevikuorientatsioonis; 3. Kodumaa ajalugu peab olema rahvale kasvatajaks.“⁴⁷ Eelmainitu eeskujul viimistletud suurt jututust, mille põhiideeks oli näidata, et eestlased on üks vanemaid rahvaid Euroopas, kes on enda püsijäämiseks alati aktiivselt kaasa löönud, toetasid nii ajalooline belletristika (mille hiilgeaeg jäi 1930. aastatesse) kui ka iseseisvusaegsed kooliõpikud.⁴⁸ Väino Sirk rõhutab, et eeskätt ajalooõpikud olid rahva ajalooteadvuse ja -mälu kujundajad ajal, mil emakeelset ajaloolist kirjavara nappis.⁴⁹ Teatud mõõndustega võiks selle väite kehtivust pikendada ka tänapäeva, kuna ajalooõpik on kirjutus, mille lugemisega tegeleb nooruses eeldatavasti igäüks. Siit ilmnebki ajalooõpiku vahest suurim tugevus süsteemse lugemisvarana – kujundada noorsoo väärtushinnanguid ja sel viisil kindlustada riigi jätkusuutlikkus.

Ometi tunneb minevik ühiskondi, kus mainitud „tugevus“ avaldus laiemas plaanis miinusmärgiga. Sovetiajal seati poliitiliseks eesmärgiks Eesti ja eestlaste ühendamine Nõukogude Liidu *resp.* Venemaaga. Esile kerkis müüt eesti ja vene rahva iidsest sõprusel, mida kultiveeriti enamasti Stalini ajal ja veidi nõrgemalt ka peale „sula“.⁵⁰ Kogu nõukoguliku ajalookirjutuse juhtmõtteks sai klassivõitlus, mis määras eestlaste ajaloo käigu ja valmistas ette Nõukogude võimu. Ilmuma hakkasid kommunistlikud ajalookäsitlused, eesotsas Gustav Naani kurikuulsa „Eesti NSV ajaloo“.⁵¹ Tollaste ajalooõpikute põhieesmärgiks oli

⁴⁵ Sirk, V. (2000). Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918-1940. *Tuna*, 2, lk 80

⁴⁶ Tamm, M. (2012) Kellele kuulub Eesti ajalugu?, lk 40-41

⁴⁷ Kruus, H. (1930). Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. Rmt-s: H. Kruus, Eesti küsimus. T. Karjahärm, H. Runnel (Koost.). Tartu, 2005, lk 127

⁴⁸ Rosenberg, T. (2001), lk 75-76

⁴⁹ Sirk, V. (2000), lk 79

⁵⁰ Jansen, E. (1997), lk 40

⁵¹ Viires, A. (2003). Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. *Tuna*, 1, lk 38

korrigeerida ning kustutada rahva seas edasi elavat minevikupilti.⁵² Tiiu Kreegipuu järgi sai ajaloost oluline võimuinstrument, omamoodi propagandarelv, mille abil üritati asendada senine rahvusidentiteet nõukogude identiteediga.⁵³ Seega on oluline mõista, et nii nagu paljudes valdkondades, tähendas ka ajalooõpetuses nõukogude kord jäiga ja kallutatud struktuuri sisseseadmist, millest vabanemist tuleks käsitleda kui murrangut.

Laulva revolutsiooni päevil algas Eesti ajaloo avalik revideerimine ning sellest sai omamoodi poliitiline võitlusvahend võõrvõimu vastu ja hiljem omariikluse kaitseks. Muutunud lähenemine nägi (vähemasti esialgu) ette okupatsiooni-eelsete tavade juurde tagasipöördumist, mille esmaseks näiteks paberil võib pidada ka käesolevas töös vaadeldavat Mart Laari, Heiki Valgu ja Lauri Vahtre „Kodu lugu” kui katset taaskord esitada „Eesti ajalugu vaadatuna eestlaste silmaga”.⁵⁴ Tiit Rosenbergi hinnangul olid need esimesed, eeskätt koolidele mõeldud üleminekuaja käsitlused osalt murrangulistest tingimustes kirjutatud ning seetõttu paljuski romantilis-mütologiseeritud ja kohati kitsavõitu rahvusajalood.⁵⁵

Eesti ajaloo historiograafia keskmes on alati olnud vabaduse mõiste. Eero Medijaineni järgi tähtsustab rahvuslik mõtteviis ajalugu ja rahvuse järjepidevust, millest tulenevalt on omariikluse saavutamine rahvusliku ajaloo kulminatsiooniks.⁵⁶ Käesolevas töös vaadeldava õppekirjanduse peatükid keskenduvadki Eesti omariikluse ajaloo ühele võtmeperioodile, Vabadussõjale ning riikluse algusaastatele.

2011. aastal toimunud V ajalooõpetajate kongressil „Ajaloõpetuse rollist 21. sajandil” töid ainevaldkonna spetsialistid õppeaine ühe eesmärgina esile kodanike ja riigi vaheliste sidemete tugevdamise.⁵⁷ Kuna järelkasvu koolitamine on iga rahvuse ja riigi püsimisel esmatähtis, siis on loomulik, et hea ajalooõpik sisaldab arvestataval määral rahvuslikku identiteeti teenivaid elemente.

⁵² Rosenberg, T. (2001), lk 78

⁵³ Kreegipuu, T. (2007). Ajaloo rakendamine propagandarelvana. *Tuna*, 3, lk 48

⁵⁴ Laar, M., Vahtre, L., Valk, H. (1989). Kodu lugu I. Toim. Vahtre, S. *Loomingu Raamatukogu*, 42-43. Tallinn: Perioodika, lk 9

⁵⁵ Rosenberg, T. (2001), lk 78

⁵⁶ Medijainen, E. (2008). Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi. Tallinn: Koolibri, lk 137

⁵⁷ Oja, M. (2012). V ajalooõpetajate kongress „Ajaloõpetuse rollist 21. sajandil“. *Tuna*, 1, lk 151

1.2. Ajalooõpetus kui kriitikameele kujundaja

Lisaks identiteediloomele on heal ajalooõpetusel teinegi eesmärk: kasvatada õpilastes janu tõe järele. See eeldab omakorda oskuste kujundamist, mis võimaldaksid kriitiliselt eristada tõsiteaduslikku materjali meelevaldsest fiktsioonist ja näha ajalugu värvikireva ning mitte ühetaolisena. Kuigi ajalooõpikule pandud kollektiivse identiteedi kujundamise ootus on õigustatud, ei tähenda see sugugi „pimesi ühe kindla loo korrutamist“, vaid peaks toimima sümbioosis teaduslikult mitmekesise lähenemisega.⁵⁸ Avatud ühiskonnas on identiteet individuaalses plaanis iga inimese isikliku valiku küsimus.⁵⁹

Seoses süveneva rahulolematusega traditsioonilise ajalooõpetuse suhtes kasvas Euroopas alates eelmise sajandi viimastest kümnenditest nõudlus asjalike alternatiivide järele. Varem üldlevinud infotihe, kronoloogiliselt esitatud ning reeglina riigi suurima rahvusrühma ja valitseva keelelis-kultuurilise kogukonna perspektiivist lähtuv ajalooharidus vajab ümbervaatamist ning 21. sajandi oludele kohandamist.⁶⁰ Tekkis idee siduda traditsioonilise jutustusega teisi perspektiive, millele toetudes saaks õpilane iseseisvalt konstrueerida seoseid mineviku, oleviku ja tuleviku vahel. Eestisse (ja Ida-Euroopasse laiemalt) jõudis selline uuem lähenemine pärast sotsialismileeri lagunemist ehk ajal, mil tekkis võimalus vabastada ajalooõpetus rangest poliitilisest (*resp.* parteilisest) kontrollist.

Multiperspektiivne lähenemine ajalooõpetusele on Eesti ühiskonnas seega võrdlemisi uus nähtus. Kõikehõlmavat definitsooni sellele laiale ning kohati segadustki tekitavale mõistele on keeruline leida. Ajaloolane Eero Medijainen arvab, et „nüüdseks näib juba olevat liigne küsida, mis on multiperspektiivne ajalugu. Mitte sellepärast, et kõik nagunii vastust teavad ja küsimus tundub triviaalne. Pigem vastupidi – on lepitud tõsiasjaga, et see küsimus jääbki selge vastuseta. Täpsemalt öeldes saab juba vastus ise nagunii olema mitmeperspektiivne.“⁶¹ Sobivalt üldistava definitsooni pakub välja haridustehnoloog Ann Low-Beer, kes näeb multiperspektiivsust kui protsessi, mille käigus vaadeldakse ajaloosündmusi erinevatest vaatepunktidest.⁶²

Ajaloolane Robert Stradling leiab, et uute ideede levimine ajalooõpetusse on toimunud järkjärgult seoses kolme erineva, kuid omavahel seotud murranguga koolihariduses viimaste kümnendite jooksul.

⁵⁸ Barca, I., Nakou, I. (Koost.) (2010), lk 12

⁵⁹ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000), lk 6

⁶⁰ Stradling, R. (2005). Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel. Teejuht Õpetajale. Tallinn: Koolibri, lk 9

⁶¹ Medijainen, E. (2008), lk 104

⁶² Stradling, R. (2005), lk 14

Esiteks hakkas levima nn Uue ajaloo idee, mis tekkis 1970. aastate lõpus Lääne- ja Põhja-Euroopas ning nägi ette lisaks traditsioonilisele minevikusündmuste õpetamisele ka oskuste kujundamist, mis võimaldaksid noortel n-ö ajalooliselt mõelda. Teisisõnu – õpilased hakkasid ajalootunnis muu hulgas saama algteadmisi allikakriitikast, erinevatest tõlgendusviisidest, subjektiivsusest ning objektiivsusest ajalooteaduses jms-st. Teiseks toimus murrang, mille tulemusel hakkasid koolide ajalooainekavades esile tõusma paljud seni ignoreeritud kategooriad: naised, vaesed, rahvusvähemused, lapsed, perekonnad ja migrandid, ning nende ajalugu. Kolmandaks hakati kooli ühe eesmärgina nägema noorte senisest paremat ette valmistamist eluks etniliselt, keeleliselt ja usuliselt kirevas ühiskonnas. Mõnes riigis muudeti teatud teemade senist käsitusviisi: nt ristsõdu õppides hakkas õpilane saama infot nii kristliku kui ka muhameedlaste vaatenurga kohta. Levis arusaam (eriti pärast sotsialismileeri lagunemist), et Euroopat iseloomustab pigem eripalgelisus kui ühetaolisus.⁶³ Mainitud murranguid silmas pidades võiks eeldada, et ka 21. sajandi nägemusele kohane õppevara pürgib sinna poole.

Ka Eestis järgitakse laiemaid arenguid ning kehtiv gümnaasiumi riiklik õppekava paneb ajaloo varasemaga võrreldes rohkem rõhku kriitikameele kujundamisele. On oluline mõista, et erinevalt matemaatikast, füüsikast või isegi keeleõppes ei saa ajalootunnis aine omandamisel lähtuda mingitest universaalsetest valemitest, reeglitest või printsiipidest. Ajaloolased jt ühiskonnauurijad on küll proovinud taolisi mudeleid välja töötada, kuid tänaseni üsnagi edutult. Ajalugu ei ole ühetine, tarkade ja töökate inimeste poolt kirjutatud sõnad ning kuupäevad, mida teised peavad meelde jätma, et selle eest siis koolis hea hinne saada. Kultuuriruumide erisused paistavad välja isegi maailma ajaloo tuntuimate perioodide ja episoodide käsitusviisides. Kooliõpetuses langeb rõhk eelkõige teemadele, mida konkreetsetes ühiskonnas (väärtussüsteemis) peetakse vajalikuks noortele edasi anda. Brittide, prantslaste ja ameeriklaste jaoks lõppes esimene maailmasõda aastaga 1918, eestlaste jaoks kestis võitlus aga kuni 1919. aasta lõpuni. Distantilt vaadates oli küll tegemist erinevate konfliktidega, kuid kohalike elanike jaoks tähendasid aastad 1914–1919 pigem ühtlaselt pikka sõjategevust.⁶⁴ Ajalugu on seega oma olemuses mitmetahuline ning multiperspektiivne lähenemine pakub paremat võimalust mineviku värvikirevuse tajumiseks.

⁶³ Stradling, R. (2005), lk 9-12.

⁶⁴ Ajalugu ei ole ainult minevik. Minevik ei ole veel ajalugu. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2004). Võru: Võru Täht, lk 4-5

Multiperspektiivsusest kui ajaloolise analüüsi laiendajast on saanud arvestatav teenäitaja haridusele tulevikus. Ühiskond on kirju: etnilised grupid, sotsiaalsed kihid ning kaks sugu. Sündmus või muutus, mis ühe jaoks on positiivne, võib teisele tähendada katastroofi, ühe grupi hüvede suurenemine võib tähendada teise jaoks vastupidist jne.⁶⁵ Eero Medijainen toob oma raamatus „Ajaloos ja poliitika piiridel“ välja idee multiperspektiivse ajalookäsitlemise ning poliitiliste, eeskätt julgeolekuliste eesmärkide seostest. Nii võiks mitmetahuline (erinevaid inimesi, kultuure ja keeli arvestav) lähenemine ajalooõpetuses aidata kaasa pingevabama ühiskonna tagamisele.⁶⁶ Tunnustatud haridustehnoloog Gita Steiner-Khamsi on rõhutanud, et kuigi pole mingisugust vajadust võidelda rahvusliku ajaloo kui kollektiivse identiteedi hoidja vastu õppekavades ja õpikutes, on siiski oluline väärtustada lõimivat kontseptsiooni paljudest identiteetidest. Rahvus peaks olema „peegliks kõigist oma kihtidest“.⁶⁷ Erinevate perspektiivide kaasamine ajalooõpetusse aitab leida alternatiivse tee ühekülgsel ajalookirjutusel, et vältida diskrimineerimist ja sotsiaalset tõrjutust, mille ilmekaks näiteks pea igas riigis, kaasa arvatud Eestis, on kas või rahvusvähemuste küsimus.

2011. aastal toimunud Eesti ajalooõpetajate V kongressil esinenud vene õppekeelega koolide õpetajad ning vilistlased tõid välja mitmeid olulisi valupunkte, mille lahendamisel võiks kasu olla paljuaspektilisest lähenemisest. Noor ajalootudeng Ivan Lavrentjev väitis oma ettekandes, et venekeelsed abiturientid näevad koolis õpetatavas ajaloo pigem nn ametlikku versiooni, mistõttu pole nad ka huvitatud selle õppimisest. Oma argumenti toetas Lavrentjev erinevate episoodide ja perioodidega, mille käsitlemises venelaste ja eestlaste arusaamad selgelt lahknevad: Põhjasõda, Eesti taasiseseisvumine, Teine maailmasõda, Eesti liitmine NSV Liidu koosseisu ning massiküüditamised. Lisaks leidis esineja õigustatult, et kõnekeeles 20. sajandi ühe osa piiritlemiseks sageli kasutatav termin „vene aeg“ on selgelt ebakorrekne ja solvav: „Eestit okupeeris Nõukogude Liit, mitte Venemaa. Punaarmee sõdisid erinevatest rahvustest inimesed, Kremli aga jälgis seda ja andis käsked grusiin.“ Noor tudeng nägi konflikti alusena ühelt poolt ka eestlasi, kes mõnikord kõnelevad venelastest kui okupantidest, aga samas ka Venemaa meediat, mis paistab silma oma erapoolikusega. Ühe lahendusena pakkus Lavrentjev välja ajalooõpetuse mitmekesisdamist läbi venelaste perspektiivi kaasamise – nt eestlaste ja venelaste ühist võitlust Punaarmee vastu Vabadussõjas ning vene vanausuliste haruldast kultuuripärandit. Nõmme Gümnaasiumi ning Tallinna Kesklinna Vene

⁶⁵ Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000), lk 6

⁶⁶ Medijainen, E. (2008), lk 108-109

⁶⁷ Gallagher, C. (1996). History teaching and the promotion of democratic values and tolerance. Strasbourg: Council for Cultural, lk 25

Gümnaasiumi ajalooõpetaja Indrek Riigor rõhutas oma ettekandes, et küsimus, mida eestivenelane peaks Eesti ajaloost teadma, vajaks veel läbiarutamist. Keeruliste teemade üle tuleks debateerida, kuid sealjuures mitte ülemäära emotsionaalselt. Probleem seisneb paljuski eestlaste ja venelaste vahelistes suhtlusprobleemides.⁶⁸

Ilusast teooriast hoolimata osutub sageli probleemaatiliseks mainitud õpetuskontseptsiooni idee reaalne rakendamine. Seosed ajalooõpetuse, valitseva riigikorra ning rahvuslike eelarvamustega on pakkunud ainek rohkem või vähem teravateks debattideks üle maailma. 2010. aastal ilmunud kogumikus „Contemporary Public Debates Over History Education“ näitavad koostajad Irene Nakou ja Isabel Barca, kuivõrd valuliseks, sageli koguni ühiskonda lõhestavaks probleemteemaks võib osutada ajalooõpetuse üldine eesmärgistamine. Laiema avalikkuse nägemus ajaloost kui (rahvuslikku) identiteeti kujundavast ja säilitavast õppeainest ei leia alternatiivsetele lähenemisnurkadele sageli kohta. Ühe ilmekama näitena toovad autorid episoodi olukorrast Kreekas, kus uue ja alternatiivseid lähenemisnurki kaasava ajalooõpiku ilmumine tekitas ühiskonnas selge lõhe „pooldajate“ ja „vastaste“ vahel, mis päädis paljude ajaloolaste seas positiivset vastukaja leidnud õpiku riiklikul tasandil kõlbmatuks kuulutamisega.⁶⁹ Ajalookultuuri kõrgemal, akadeemilisel tasemel ilmunud Eesti ajaloo II köite ümber mõne aasta eest puhkenud ja lausa üleriigilised mõõtmel võtnud poleemika oli sisulises plaanis üsnagi sarnane.⁷⁰ Laiemas avalikkuses kõlasid väited „Eesti ajaloo mahamüümisest“ ning kahtlused, kas tulevased ajalooõpikud ikka peaksid üldkäsitluse malli arvestama. Vanast loobumine paistab sageli olevat keeruline, kuigi uus pole sugugi halvem, vaid teistsugune.

Eestis (nagu paljudes teisteski taasiseseisvunud Ida-Euroopa riikides) tegeleti vahetult pärast NSV Liidu lagunemist eelkõige nn ajaloo valgete laikude kustutamise, kallutatud sovetliku ajaloonarratiivi ümberhindamise ning rahvusliku ajaloo, sh ajalooõpetuse, taasavastamisega. Kriitiliselt mitmetahulise minevikuhindamise levik ajalooõpetusse paistab olevat hetkel käimasolev protsess, mille arengut kooliõpikute lõikes püüab vaadelda ka käesolev uurimus.

⁶⁸ Oja, M. (2012), lk 149-150

⁶⁹ Barca, I., Nakou, I. (Koost.) (2010), lk 115-133

⁷⁰ Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. (2012). Tartu: Ilmamaa

2. Eesti Vabadussõja (1918-1920) kajastamine ajalooõpikutes

Eesti Vabadussõja all peetakse silmas 1918. aasta 28. novembrist kuni 1920. aasta 2. veebruarini kestnud konflikti, mille tulemusel noor Eesti Vabariik suutis kaitsta oma iseseisvust ja sõltumatust võõrvõimust. Igasugune vabadusvõitlus kipub vähemasti aja jooksul omandama teatud mõttes legendaarse aura. Pole vahest paremat viisi legitimeerimaks ühe rahvuse õigust omariiklusele kui viitega kangelaslikule võitlusele iseseisvuse eest. Vabadussõjast kirjutati 1930. aastatel alus eestlaste rahvuslikule ajaloonarratiivile, ühtsele teleoloogilisele loole, mis võimaldab teatud ühiskonnagrupil end tervikuna tunnetada ja loota heale tulevikule. Eestlaste rahvuslikust võitlusest mitte-eestlastest vaenlaste vastu sai element patriootlikus jutustuses, mille peamise kasvatusliku momendina nähti kogu rahva üksmeelset pingutust võõrvõimu vastu.⁷¹

Tänapäevaste teaduslike standardite järgi kuulutatakse sellised suured narratiivid reeglina liigselt lihtsustavateks, mis tõekriteeriumi täitmise asemel kipuvad pigem heakskiidetud väärtusi põlistama. Kuigi moodne teaduslik üldkäsitus Eesti Vabadussõjast puudub, on viimastel kümnenditel avaldatud mitmeid huvitavaid monograafiaid ning teadusartikleid, mis rahvusliku jutustuse kõrval rikastavad meie minevikupilti neist Eesti ajaloo võtmeaastatest.

Kehtiv gümnaasiumi riiklik õppekava sätestab, et Eesti lähiajalugu puudutava kursuse läbinud õpilane peaks mõistma „Vabadussõja ja Tartu rahu tähendust Eesti Vabariigi kindlustumisel“.⁷² Võttes arvesse eespool sõnastatud hea ajalooõpetuse tunnused, identiteediloome ja kriitikameele kujundamise, võiks oodatava õpitulemuse saavutamiseks õppevaralt seega eeldada käsitlust, mis oleks ühelt poolt rahvust hoidev, kuid samas tunnistaks ajaloo mitmetahulisust ning väldiks liigseid lihtsustusi.

Käesolevas peatükis vaadeldakse, kuidas on Eesti ajaloo õpikutes kajastatud Vabadussõja lugu. Kuivõrd toetutakse 1930. aastatel kujunenud patriootlikule ja kasvatuslikule ajaloonarratiivile ning kas ja mil määral on arvesse võetud uuemaid lähenemisnurki. Eraldi tähelepanu pööratakse sealjuures õpikute lahendustele sõja iseloomu avamisel, eestlaste esialgse ebaedu ja hilisema edu põhjendamisel, isikute käsitlemisel ning Tartu rahukõneluste vahendamisel.

⁷¹ Brüggemann, K. (2008). Ajalooteadus ja Eesti – uut uurimisperspektiivi otsides. *Ajalooline ajakiri*, 3, lk 173-174

⁷² Vabariigi valitsuse määrus. Gümnaasiumi riiklik õppekava. (06.01.2011). https://www.riigiteataja.ee/aktiilisa/1290/8201/4021/2m_lisa5.pdf# (06.02.2015)

2.1. Sõja iseloom

Eesti Vabadussõda (1918-1920) puhkes paljuski enamliku oktoobripöörde tagajärjel ning oli otseses seoses Saksamaal lahvatanud nn novembrirevolutsiooni ja Bresti rahu kokkuvarisemisega. Esimeses maailmasõjas lagunenu keiserlikust Venemaast rahvaste enesemääramisõigust kasutades iseseisvunud väikeriikid – Eesti, Läti ja Leedu – jäid 1918. aasta novembriks kujunenud olukorras tõkkena lahutama revolutsioonilist Saksamaad sinna uut maailmakorda ekspordida soovivatest vene enamlastest, kelle jaoks siinsete alade territoriaalne vallutamine tähendanuks vaid impeeriumi sõjaeelsete piiride taastamist.⁷³ Seega: äsja okupantidest vabanenud Eesti Vabariik asus pidama kaitsesõda Nõukogude Venemaa interventsiooni vastu.

Vabadussõja perioodi jääb teinegi rahvusvaheline konflikt, Landeswehri sõda (1919), mille raames võitlesid eestlased Läti territooriumil baltisaksa Landeswehri ning peamiselt riigisaksa vabatahtlikest koosneva Rauddiviisi vastu. Tagantjärele on Landeswehri sõda hinnatud erinevalt. Rangelt sõjalisest seisukohast oli tegu mõttetult konfliktiga potentsiaalsete liitlaste vahel võitluses Punaarmeeaga. Samas, arvestades ajaloolis-poliitilist konteksti, nägi tavakodanik sakslastes liitlaste asemel pigem põlatud paruneid. Kui Punaarmee vastu sõditi tulenevalt vajadusest, siis sakslaste vastu pigem soovist seda teha.⁷⁴

Soome ajaloolane Seppo Zetterberg nimetab võitlusi Eesti Vabariigi kaitseks aastatel 1918-1920 „kahekordseks Vabadussõjaks“, kuna Eesti sõjavägi võidutses nii venelaste kui ka sakslaste üle.⁷⁵ Oma loomult oli tõepoolest tegu paljuski erinevate konfliktidega, kus erinesid osapoolte motiivid ja kitsamad eesmärgid. Seepärast vaadeldakse ka käesolevas töös nende kokkupõrgete iseloomu lahtikirjutamist ajalooõpikutes eraldiseisvaina.

2.1.1. Sõda Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel

1918. aasta 28. novembril algas Eesti Vabadussõda lahinguga Narva all. Päev hiljem marssisid edukad punaarmeelased linna sisse ning juriidilise eeldusena edasisteks sammudeks kuulutati Aleksandri kiriku kantslist välja Eestimaa Tööraha Kommuun, Moskva sõnul iseseisev töörahva riik. Selle moodustamisega püüti anda puhkenud konfliktile kodusõja ilme ning tekitada ettekääne algavaks „tööraha vabastusoperatsiooniks“. Vabadussõja käsitlemine kodu- ja klassisõjana Eesti kodanluse ja proletariaadi vahel sai hiljem iseloomulikuks ENSV-s

⁷³ Zetterberg, S. (2009). Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, lk 389

⁷⁴ Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. (2005) Tartu: Ilmamaa, lk 40

⁷⁵ Zetterberg, S. (2009), lk 396

ilmunud õppekirjandusele.⁷⁶ Veelgi enam, sinseid sündmusi vaadeldi ühtlasi ka osana välismaisest sõjalisest interventsioonist Nõukogude Venemaa vastu.⁷⁷ Käesolevas töös analüüsitav õppekirjandus toetub siiski Eesti Vabariigi ajalookirjutuslikele traditsioonidele ning vaenupoolte eesmärgid on üldjoontes vastavast perspektiivist lähtuvalt avatud.

Mõistmaks Vabadussõja olemust on kahtlemata oluline arvestada Nõukogude Venemaa maailmasõja-järgseid välispoliitilisi plaane. Bolševike kaugemaks eesmärgiks võib pidada kommunistliku maailmarevolutsiooni vallandamist, mis eeldas läbimurdmist äsja iseseisvunud Ida-Euroopa väikeriikide võõndist, et ühendada jõud revolutsioonilise Saksamaaga.⁷⁸ Vaadeldud õpikutest ei maini seda kava sugugi mitte kõik – mitmetes piirduakse märksa lokaalsemate eesmärkidega, kusjuures erisusi ilmneb ka esituslaadis.

Ajaliselt varaseim käsitlus „Kodu lugu“ ironiseerib teistest teravamalt bolševike vabastamise tähe all toimunud agressiooni üle, tsiteerides Lenini nõuet luua seoses Punaarmee läändeliikumise ajutisi nõukogude piirkondlikke valitsusi, mis välistaksid enamlaste edasitungi käsitlemist okupatsioonina. „Pilt on selge, maskid eest heidetud,“ võtavad autorid Lenini kavatsused mõnevõrra dramaatilisel toonil kokku.⁷⁹ Kodusõda kirjutatakse nimetatud õpikus ümber riikidevaheliseks sõjaks üsna radikaalsel (must-valgel) toonil, mistõttu jääb kohati mulje, et toonased valikud eestlaste peades olid tegelikest märksa lihtsamad. Hilisemal, poliitiliselt stabiilsemal perioodil üllitatud õpikud on oma sõnastuses mõistetavalt tagasihoidlikumad.

Konflikti kajastamine bolševike maailmarevolutsiooniliste plaanide osana avab lugejale selle tagamaid globaalsemas kontekstis. Terminit „maailmarevolutsioon“ kasutatakse sõja puhkemise seletamisel mitmes vaadeldud õpikus. Andres Adamson ja Sulev Valdmaa kirjutavad Punaarmee edasitungist läände, „et ühineda aatekaaslastega Saksamaal ning viia oma tääckidel Lääne-Euroopasse maailmarevolutsiooni ideed“.⁸⁰ Ago Pajuri ja Tõnu Tannbergi käsitlusest leiab viite enamlaste häälekandja üleskutsele maailmarevolutsiooni vallandamise eesmärgil lammutada Saksamaa ja Venemaa vaheline eraldusmüür.⁸¹ Samade

⁷⁶ Vt nt Palamets, H. (1982). Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus

⁷⁷ Vt nt Liim, A., Siilivask, K. (1983). Eesti NSV ajalugu IX – XI klassile. Tallinn: Valgus, lk 59-76

⁷⁸ Zetterberg, S. (2009), lk 389

⁷⁹ Laar, M. jt. (1989) Kodu lugu II, lk 15

⁸⁰ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 150

⁸¹ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 32

autorite õpik (koostöös Mati Lauriga) 1995. aastast mainib enamlaste kavatsust „vallandada Punaarmee relvadele tuginedes revolutsioonid teistes Euroopa maades“.⁸²

Ülejäänud käsitlused jäävad sõja põhjendamisel märksa lokaalsemaks või väldivad seda sootuks. Näiteks piirdub Lauri Vahtre konstateerimisega, et Saksa okupatsiooni lõppedes valmistusid bolševikud Eestis uuesti võimu haarama.⁸³ Leidub ka õpikuid, mis toovad agressiooni juhtmõttena välja enamlaste plaani taastada impeerium Esimese maailmasõja eelsetes piirides, tegemata sealjuures juttu Lenini kaugematest eesmärkidest.⁸⁴

Siinkohal väärib võrdlevalt rõhutamist asjaolu, et uuemates maailma lähiajaloo õpikutes seotakse muu hulgas ka Eesti ajaloo võtmesündmusi laiemasse, globaalsesse narratiivi. 2006. aastal ilmunud gümnaasiumi lähiajaloo õpikus lõimivad autorid Lauri Vahtre ja Mart Laar Vabadussõja otseselt enamlaste läändetungiga, kuna oldi veendunud, „et Euroopa on jõudnud revolutsiooni lävele ning piisab vaid Punaarmee ilmumisest Euroopa piiridele, et maailmarevolutsioon saaks unistusest reaalsuseks“.⁸⁵ Isiklikult ei näe põhjust, miks peaks isegi rangelt Eesti ajaloole pühendatud õpikuis analoogselt teemalaiedusest hoiduma.

Läbivalt rõhutatakse õpikutes Eestimaa Tööraha Kommuuni rolli pelgalt Moskva kohaliku käepikendusena. „Kommuun polnud isegi näiliselt iseseisev riik; tegelikult oli see piirkondlik omavalitsus, mida juhtisid Moskva marionetid, kes ilma Venemaa sõjalise abita püsida ei suutnuks.“⁸⁶ Kommuun pidi olema vastukaaluks Eesti Vabariigile ning looma seeläbi mulje, et Eestis käib kodusõda.⁸⁷ Seppo Zetterbergi järgi on enamlasted samalaadset taktikat, kiirelt loodud nukuvalitsust ning selle esitatud sõjalise abi palvet ka hilisemal ajal sageli kasutanud, nt Terijoki valitsuse puhul Soome Talvesõja ajal.⁸⁸ Veelgi enam – väide, et sarnased jooned pole rahvusvahelisest poliitikast kadunud ka pärast külma sõja lõppu, saab kinnitust tänapäevalgi. Ehk aitab Eesti Tööraha Kommuuni näide õpilastel mõista agressiivsete suurriikide „bütsantslikule diplomaatiale“ (eesmärk pühitseb abinõu!) omast poliitilist mustrit ka üldisemalt.⁸⁹

⁸² Laur, M. jt (1995), lk 46

⁸³ Vahtre, L. (2004), lk 200-201

⁸⁴ Vt nt Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 30

⁸⁵ Laar, M., Vahtre, L. (2006). Lähiajalugu I gümnaasiumile. Tallinn: Avita, lk 68

⁸⁶ Adamson, A., Karjahärm, T. (2004), lk 189

⁸⁷ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 31.

⁸⁸ Zetterberg, S. (2009), lk 390

⁸⁹ Näiteid sellest, kuidas allutatud territooriumid kuulutavad end iseseisvaks ja paluvad agressori appi, leidub ajaloos mitmeid ("Liivimaa kuningriik", Saksa marionetriigid Slovakkia ja Horvaatia, aga samas ka käimasolevas Ukraina konfliktis Krimm ja Ida-Ukraina „rahvavabariigid“). Vt Nutt, M. (2014). Bütsantsliku diplomaatia raudvara. *Diplomaatia*, 130/131

Eesti valitsuse reaktsioon vastukaaluna enamlikule agressioonile oli teadupärast sõjaline. Ajalooõpikud jutustavad üksmeelselt kaitsesõjast, sõjast vabaduse kaitseks. Positiivses võtmes tuuakse vanemates õpikutes eraldi välja Ajutise Valitsuse otsus olude kiuste vaenlasele vastu panna. „Siis raksatas lauale K. Pätsi rusikas: ei mingit kokkulepet enamlastega!“ iseloomustab „Kodu lugu“ kujundlikult toonase peaministri seisukohta.⁹⁰ Hilisemates käsitlustes on seoses sõja alustamisega taolisest isiku-kesksest lähenemisest loobutud.

Alternatiive sõjalisele vastupanule on tagantjärele küll keeruline näha, kuid ometi polnud toona valikud sugugi sedavõrd selged. Näiteks mainib Vahtre valitsuse tühjaks osutunud lootusi enamlaste leplikkusele Eesti Vabariigi säilitamise suhtes ja tunnustab seejärel tehtud otsust keerulisest olukorrast hoolimata „oma riiki“ siiski jõuga kaitsma hakata.⁹¹ Ühtlasi on teada, et Eesti ühiskonnas levis sel ajal sõjatüdimus ja hirm ning poliitiliselt kalduti pigem vasakule. Pahempoolsus ei tähendanud siin küll tingimata bolševismi, kuid olgu märgitud seegi, et näiteks Eesti Asutava Kogu valmistel jaanuaris 1918 olid enamlased vahetulemuste järgi üksikparteidest kõige populaarsemad (37,4%).⁹² 1991. aasta õpikus esitatud väide, et valitsusel tuli ühiskonda sõdimise mõttekuses veenda, puudutab eelkõige rahva vabastamist hirmust suurriikliku agressiooni ees.⁹³ Elanike seas levinud bolševistlikud meeleolud kajastuvad pigem hilisemates käsitlustes. Näiteks mainivad Pajur ja Tannberg segastes oludes levinud enamlikku propagandat, „mis pani paljusid enamlaste demagoogilisi lubadusi uskuma“.⁹⁴ Küsimuse peale, kas Eestit kaitsta või mitte, võisid tollal paljud käämerlikult vastu küsida: kas sinu Eestit või minu.

Kuid kas Eestis ja selle lähiümbruses aastatel 1918-1920 Punaarmee vastu peetud võitlusi võiks käsitleda ka kui kodusõda? Ehk teisisõnu: kas nõukogude ajalookirjutuse visand klassisõjast kohaliku proletariaadi ja kodanluse vahel tuleks mingilgi viisil kõne alla. Seppo Zetterberg leiab, et „sõda oli võrdlemisi selgelt vabadussõda, see tähendab mitte kodusõda, sest suurem osa iseseisva Eesti eest võitlejaid olid eestlased ja nende vastu sõdijaist olid suurem osa muud kui eestlased.“⁹⁵ Eitades küll nõukogulikku versiooni klassi- ja kodusõjast, on mitmed ajaloolased siiski pakkunud välja kontseptsiooni kahe riigi vahelisest sõjast, mis

⁹⁰ Laar, M. jt. (1989) Kodu lugu II, lk 15

⁹¹ Vahtre, L. (2004), lk 201

⁹² Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. (2010). Tartu: Ilmamaa, lk 428

⁹³ Arjakas, K. jt (1991), lk 260

⁹⁴ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 32

⁹⁵ Zetterberg, S. (2009), lk 395

sisaldas, vähemasti konflikt algetapil, ka kodusõja elemente.⁹⁶ Seesuguse käsitluse leiab näiteks Adamsoni-Valdmaa õpikust: „Vabadussõjas oli selle algetapil kodusõja element – nagu sarnases olukorras olnud Lätiski, kus vintpüssi kätte võtnud meeste enamus võitles esialgu koguni Punaarmee poolel, ja nagu Soomes, kus veidi varem toimunud ja Saksa intervetsioonikorpus abiga ühe poole kasuks lõppenud arveteklaarimisele järgnesid massilised hukkamised. Eestis jäid sisevõitlused siiski Eesti-Vene sõja varju, kohalikud enamlased moodustasid tühise vähemuse Eesti Vabariigi hävitamiseks rakendatud punavägedest.“⁹⁷ Ka Vahtre vihjab oma käsitluses ideoloogilisele võitlusele, rääkides Vabadussõja algupoolel avaldunud „klassisõja joontest“, mis kadusid koos Eesti Tööraha Kommuuniga.⁹⁸ Ülejäänud õpikutes sõnaliselt kodusõjast või selle elementidest ei räägita. Reigo Rosenthal märgib oma uurimuses, et kodusõja sümbolseks lõpuks võib pidada 5. juunit 1919, mil likvideeriti Eesti Tööraha kommuun kui organ, mis võitles Eesti Vabariigiga võimu pärast Eestis, kinnitades sel viisil õpikutes mainitut.⁹⁹

Eelnevat resümeerides võib väita, et vaadeldud ajalooõpikutes käsitletakse Eesti Rahvaväe sõda Punaarmee vastu õigustatult eeskätt riikidevahelise konfliktina. Uuemate uurimuste valguses välja toodud kodusõja element sõja algperioodil leiab ka õpikutes mõningast kajastamist, kuid sõnaliselt siiski tagasihoidlikult. Ometi rõhutatakse uuemates õpikutes selgelt enamlike meeleolude levimist ühiskonnas ning seega pole patriootlikust narratiivist pärinev rahva üksmeelse vastupanu ületähtsustamine ja ideoloogilise konflikti eitamine või selle olulisuse vähendamine käesoleva sajandi õppevaras probleemiks.

2.1.2. Landeswehri sõda

Landeswehri sõja alged peituvad noore Läti Vabariigi keerulises olukorras. Valitsust toetavate meeste nappuse tõttu¹⁰⁰ sõltus peaminister Kārlis Ulmanis välisabist. Huvide ajutisel ja osalisel kokkulangemisel Saksamaaga sõlmiti omavahel kahepoolne leping Punaarmee edasitungi peatamiseks ning enamluse-vastast kaitsetegevust asus juhtima kindralmajor Rüdiger von der Goltz, kellele alluva kaitsejõudude tuumiku moodustasid baltisaksa Landeswehr ning Saksa vabatahtlike Rauddiviis. Goltzi vaikival nõusolekul kukutasid baltisakslased peagi sõjaväelise riigipöördega Ulmanise valitsuse, tekitades seeläbi ärevust ka

⁹⁶ Vt nt Rosenthal, R. (2012). Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda? *Eesti ajaloo 19.-20. sajandil*. Tartu: Eesti Ajalooarhiivi Kirjastus, lk 235-244

⁹⁷ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 151

⁹⁸ Vahtre, L. (2004), lk 211

⁹⁹ Rosenthal, R. (2012), lk 242

¹⁰⁰ Ilmasõja aastail loodud Läti kütipolgud olid sattunud enamluse sõiduvette ning valmistusid Saksa okupatsiooni järgselt sissetungiks kodumaale võitluseks baltisaksa mõisnike vastu.

Eestis. Kindral Laidoneri nõudmisel maikuus lõuna suunas Punaarmee vastu pealetungi alustanud Rahvavägi kohtus juuni alguses Võnnu piirkonnas Saksa vägedega, kuid ühise vaenlase olemasolule vaatamata alustati omavahelist sõjategevust.

1920.-1930. aastate rahvuslik ajalookirjutus nägi Landeswehri sõja puhkemise peamise põhjusena (balti)sakslaste kaugeleulatuvaid plaane kukutada Liibavi riigipöörde järgselt ka Eesti valitsus ning siduda siinsed alad loodava Balti hertsogiriigiga. Uuemate uurimuste järgi on säärase käsitluse näol pigem tegemist lihtsustava ajaloomüüdiga ning sõja põhjuste ja vallandajate ring pole sedavõrd üheselt määratletav. Tõde tasuks pigem otsida Eesti sõjaväelise juhtkonna agressiivsetest sammudest ning eestlaste-baltisakslaste, aga ka eestlaste-lätlaste ajaloolistest vahekordadest.¹⁰¹ Käesolevas töös vaadeldakse Landeswehri sõja olemuse avamist ajalooõpikutes nii puhtalt sõjalisest seisukohast kui ka ajaloolis-poliitilisest vaatenurgast.

Erinevalt samaaegsest Eesti-Vene konfliktist oli "Eesti-Saksa sõja" puhkemine värskemate uurimuste valguses militaarses mõttes pigem asjatu või koguni taunimisväärne episood potentsiaalsete liitlaste vahel rahvusvahelises bolševismivastases võitluses. Selle asemel, et pöörduda üheskoos rindega ida suunas Punaarmee vastu, lasti end mõjutada ajaloolisest vihavaenust.¹⁰² Üldisemas plaanis kirjeldavad suurem osa vaadeldud õpikutest sõja puhkemise lugu siiski rahvusromantiliselt õigustavas vaimus ehk kui (balti)sakslaste plaanidest tulenenud paratamatust, kritiseerimata selle sõjalist kahjulikkust laiemas kontekstis.

Adamsoni ja Valdmaa järgi olid relvakonflikti lahvatamisega otseselt seotud Saksamaa kavatsused luua arvuka baltisaksa vähemusega Lätis endale alluv vasallriik, „kus säilinuks mõisnike maaomand, kus saksa vabatahtlikud saaksid tasuta maad, kodakondsuse jne.“ Eesti riiklike huvide kajastamisel seoses Lätis toimuvaga panustavad autorid väitele „ilma iseseisva Lätita ei saanud olla iseseisvat Eestit“, mille põhjendamisel eraldi ei peatuta.¹⁰³ Lauri Vahtre, kelle õpikus pühendatakse Landeswehri sõjale terve peatükk, kirjeldab pikemalt ka selle puhkemise põhjuseid, mainides sõja ärajäämise korral Eesti riiklusele potentsiaalsete ohuallikatena tulevikus nii enamlaste poolt baltisaksluse vastase võitluse tähe all tagasivallutatud Lätit kui ka püsima jäävat baltisakslaste Lätit, millega kaasnenuks pidev oht

¹⁰¹ Vt nt Pajur, A. (2009). Landeswehri sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. *Tuna*, 2, 2009

¹⁰² Eesti ajalugu VI (2005), lk 40

¹⁰³ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 155-156

Saksamaa poolt.¹⁰⁴ Sellega püüab õpik põhjendada sõja vajalikkust lisaks emotsionaalsele (viha baltisakslaste vastu) ka reaalspoliitilises mõttes.

Sündmustikule kahe väejuhatuse vahelises suhtlemises juuni alguses õpikud suuremat tähelepanu ei pööra, kuid mainimist väärrib mitmel pool esinev väide, et sakslased nõudsid eestlaste taganemist või süüdistasid Rahvaväge koguni Põhja-Läti okupeerimises.¹⁰⁵ Loodud mulje annab alust järeldusteks Saksa poole agressiivsest poliitikast eestlaste suhtes juba alates esimestest kohtumistest Võnnu all. Ometi on teada, et esialgu kasutas ultimatiivset tooni pigem Eesti sõjaväejuhatuse eesotsas ülemjuhataja Laidoneriga, kelle poliitilistel kaalutlustel antud direktiiv eeldas Saksa vägede tagasitõmbumist ning koguni Rahvaväe mõningast edasiliikumist hõivamaks strateegiliselt olulised Ieriki raudteesõlm ja Ieriki-Gulbene raudtee. Sealjuures lubas ülemjuhataja vajadusel kasutada sõjalist jõudu.¹⁰⁶

Teistest mõnevõrra erinevalt on avatud sõja puhkemise põhjuseid Pajuri-Tannbergi õpikus 2006. aastast, kus tuuakse selgelt välja asjaolu, et sõjalisest seisukohast pidanuks juuni alguses Võnnu ruumis kohtunud Eesti ja Saksa väeosad „asuma üheskoos jälitama itta taanduvaid enamlasti, ent omavaheline vaen osutus tugevamaks“.¹⁰⁷ Arjakase jt ajalooõpik toob eeskätt välja Antanti riikide pahameele seoses potentsiaalsete liitlaste omavahelise kemplemisega.¹⁰⁸

Üldiselt ei pöörata asjaolule, et laiemat konteksti arvestades puudusid Landeswehri sõjaks igasugused sõjalised põhjused, õpikutes siiski erilist tähelepanu. Pigem panustatakse konflikti mõtestamisele lähtuvalt n-ö ajaloolis-poliitilisest perspektiivist, mis on ka mõistetav, kuna eestlasest tavakodaniku jaoks oli vihatud baltisaksa parun kõike muud kui liitlane.

Ometi esineb just siin põhimõttelisi erinevusi. Pajur ja Tannberg, kelle esituslaad on ka teiste teemade puhul silmatorkavalt hinnanguvabam, kajastavad toonaseid meeleolusid pigem distantsilt. Rahva seas puhkenud sõjavaimustustusest annavad aimu lisatekstidena esitatud meedias ilmunud Karl-August Hindrey ja August Alle patriotismist nõretavad luuletused ning viiteid üleskutsetele „parunite peksmiseks“ vabanemaks „penirüütelite orjusest“ ning tasumiseks „sajanditepikkuse ülekohtu ja alanduste eest“ on selgelt põhjendatud ja seotud just toonaste olude, mitte õigustatud tänapäevaste mõttemallide järgi. Oskuslikult seotakse

¹⁰⁴ Vahtre, L. (2004), lk 208.

¹⁰⁵ Vt nt Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 156

¹⁰⁶ Pajur, A. (2009), lk 56-58

¹⁰⁷ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 34

¹⁰⁸ Arjakas, K. jt (1991), lk 268

sõjaaegsete meeleoludega ka hilisem võidupüha tähistamine.¹⁰⁹ Oli ju seegi (esmakordselt 1934. aastal) osa rahva patriootlikus vaimus kasvatamisest.

Teisalt leidub ka õpikuid, kus ajalugu kirjutatakse enam pärija positsioonilt. Eelkõige n-ö üleminekuajal, aga mõneti ka hiljem ilmunud ajalooõpikutest leiab Landeswehri sõjaga seonduvalt veel viiteid nii Lembitule kui ka muinasaegsele Eesti iseseisvusele ning küllalt patriootliku alatooniga fraseologisme. Ühe iseloomulikuma näitena leiab 1989. aastal ilmunud õpikust Võnnu lahingut kokku võtva lause: „See päev on eesti rahva võidupüha, mil viimaks ometi löödi vaenlast, kes oli 13. sajandil hävitanud Eesti iseseisvuse.“¹¹⁰ Mitte vähem luuleline on Lauri Vahtre lähenemine viisteist aastat hiljem, kui konflikti kokku võtvalt kõlab lause: „Eestlaste selg, vaimses mõttes, läks lõplikult sirgu.“¹¹¹

Üldistades võib väita, et vaadeldud ajalooõpikutes avatakse Landeswehri sõja iseloomu eelkõige lähtuvalt ajaloolis-poliitilisest perspektiivist, jättes suurema tähelepanuta selle sõjalise mõtte (või õigemini mõttetuse). Sõjasündmusi on taasesitatud paljuski läbi vastandamise. Säärane rõhuasetus võiks olla põhjendatav eelkõige koolide ajalooõpetuse kasvatuslike eesmärkidega, kindlustamaks sel viisil patriootlikult meelestatud järelkasvu. Landeswehri sõda ja selle edukas lõpplahendus paistab olevat omamoodi kõrgpunktiks eestlaste kollektiivses mälus. Toetudes Marek Tamme mõttele, paistab meie ajalooõpetuses endiselt olulisel kohal olevat narratiiv „eestlaste suurest vabadusvõitlusest“, mis algas muistse vabadusvõitlusega ja lõppes Võnnu all, mil saavutati kauaoodatud sõltumatus vihatud parunitest.¹¹²

2.2. Eestlaste esialgse sõjalise ebaedu ja hilisema murrangu põhjused

Võitlus omariikluse kaitseks algas raskelt, võimu taastanud Eesti Ajutisel Valitsusel jagus probleeme küllaga. Puudus oli sisuliselt kõigest olulisest: varustusest, sõjameestest, motivatsioonist. Alustatud Rahvaväe loomine, mis eeldas 25 000 vabatahtliku värbamist, kukkus esialgu sisuliselt läbi – 28. novembriks tuli kokku vaid 2200 meest ning neistki 600 piirdusid pelgalt nime kirjapanemisega.¹¹³

¹⁰⁹ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 35

¹¹⁰ Öispuu, S. (Koost.). (1989), lk 37

¹¹¹ Vahtre, L. (2004), lk 210

¹¹² Tamm, M. (2012). Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevuse ja kordumise mustrid Eesti kultuurimälus. *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu raamatukogu, lk 64

¹¹³ Pajur, A. (2005). Kuperjanov inimese ja ohvitserina. *Valga ja militaaria: Valga muuseumi aastaraamat 2004/2005*. Valga, lk 32

Esialgse ebaedu seletamiseks toovad õpikud ohtralt argumente alates toiduvarude nappusest ning lõpetades sõjamoona vähesusega. Samuti leiavad mitmekordset mainimist vastuolulised suhted taanduvate sakslastega. Adamsoni ja Valdmaa käsitluse järgi kuulus Saksa lihtsõdurite sümpaatia pigem bolševikele. Veelgi enam: siinsete baltisaksa mõisnike silmis olevat eestlased autorite sõnul olnud „ühed punased võllakandidaadid kõik“.¹¹⁴ Lahkuvate sakslaste koostöövalmiduse puudumist Rahvaväe varustamisel, relvade rikkumist ja relvalukkude veekogudesse viskamist, kinnitab ka Eesti ajaloo üldkäsitlus, kuid Adamsonist ja Valdmaast märksa tagasihoidlikumas sõnastuses.¹¹⁵

„Kodu lugu“ rõhutab, et osa relvadest anti sakslaste poolt üle venelastele.¹¹⁶ Termin „venelane“ vajakuks ehk selles kontekstis täpsustamist, arvestades asjaolu, et Vabadussõja alguses võitles Punaarmee koosseisus ka arvestataval hulgal eestlasi, soomlasi, lätlasi, hiinlasi, kõnelemata n-ö Venemaa rahvastest. „Kodu lugu“ jätab ka siin teiste käsitlustega võrreldes ideoloogilised eripärad pigem tagaplaanile ning keskendub eeskätt rahvuslikule võitlusele. Sel viisil luuakse Vabadussõjale küll patriootlik, aga siiski mütolooiline ja lihtsustav kuvand „meie“ ehk eestlaste võitlusest „nende“ ehk venelaste vastu. Lisaks väärrib märkimist asjaolu, et ka sakslastest püütakse sel viisil jätta põhjendamatult halba muljet – tegelikult puuduvad andmed relvade üleandmisest ning küsimus oli pigem selles, et kiirel lahkumisel ei jõutud endiseid vene sõjaväeladusid (sh relvaladusid) evakueerida ja püssid lihtsalt jäid enamlaste kätte.¹¹⁷

Materiaalsetest raskustest olulisemakski probleemiks peetakse vabatahtlike värbamise läbikukkumist, tingituna ühest küljest sõjatüdimusest, teisalt aga puudulikest eneseusust. Rahva ebakindlust eelseisva võitluse suhtes kajastatakse ka õpikutes ja seda mitmest aspektist. Reeglina rõhutatakse hirmu Venemaa kui sõjalise suurvõimu ees, üldist sõjatüdimust, isikliku heaolu eelistamist rahvusriigi kaitsmisele ning mõningal määral ka levivaid enamlikke meeleolusid. Väärrib märkimist, et kõigis vaadeldud õpikutes mainitakse põhjendatult „hirmu suure Venemaa“ ees. Pateetilisema keelekasutusega õpikutes ei unustata ühtlasi märkimast noore vabariigi otsustavust raskes olukorras siiski enesekaitsele asuda.¹¹⁸

¹¹⁴ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 151

¹¹⁵ Eesti ajalugu V. (2010), lk 437

¹¹⁶ Laar, M. jt. (1989) Kodu lugu II, lk 16

¹¹⁷ Leets, G. (2008). Vabadussõja algus: Narva lahing 28. novembril 1918. Tartu: Elmatar, lk 29

¹¹⁸ Vt nt Vahtre, L. (2004), lk 201

Esialgset segadust ilmestab näide Adamsoni ja Valdmaa õpikust Tartu mahajätmise kohta „mässu tõttu oma väeosades“.¹¹⁹ Need vähesed, kes algusest peale nägid omariikluse kaitsmisel mõtet, olid eeskätt Venemaa sõjavõimeid adekvaatsemalt hinnata oskavad ohvitserid ja patriootlikult meelestatud koolinoored. Märgilise näitena rahvusromantilisest lähenemisest väärrib siinkohal rõhutamist lause Silvia Õispuu õpikust, mille järgi vabatahtlikud kooliõpilased „läksid kaitsma oma riiki, esimest, mis eesti rahval pärast muinasaega oli.“¹²⁰

Mõistetavalt ja põhjendatult on õpikute autorid eriti oluliseks pidanud just koolinoorte panuse kajastamist, kujundades õpilastest omamoodi kangelased ajal, kui teised kartsid ja kõhklesid. Noorte motiveeritust on näiteks „Kodu lugu“ kirjeldanud looga, kuidas sakslased arvanud, et Eesti Vabariik võiks oma saatuse pärast muretu olla, kui vaid rohkem koolipoisse jaguks.¹²¹ Ka uuemad käsitlused pole noorte kiitmisega kitsid – tegid nad ju kaasa pea terve Vabadussõja. Nii mainivad Pajur ja Tannberg koolipoisse, kes „tõttasid noorusele omase uljusega isamaad kaitsma, pidamata vanemate inimeste ettevaatlikku kaalutlemist miskiks“.¹²² Koolinoorte tähtsust rõhutatakse nii seoses sõja algusega kui ka hilisema murranguga. Vahtre mainib oma kirjelduses Albert Kivika romaanist tuntud Tartu koolipoisse, „kellest paljude nimed hiljem marmortahvlitesse raiuti“.¹²³

Vabadussõjas toimus murrang 1919. aasta alguses, mil Rahvavägi, peatanud Punaarmee edenemise, asus vastupealetungile. Toimunud pööret sõjategevuses põhjendatakse ajalookirjanduses üldiselt järgmiste argumentidega: vabatahtlike (sh koolinoorte) motiveeritud tegevus, valitsuse lubadus viia läbi maareform, pettumine enamlastes, tõhus välisabi, sõjaväe juhtimise ümberkorraldamine ja Punaarmee nõrgenemine. Järgnevalt mõne sõnaga nende kajastamisest ajalooõpikutes.

Hoolimata 1918. aasta detsembris käivitunud sundmobilisatsioonist, lisandus Rahvaväe ridadesse vabatahtlikke ka edaspidi. Kogu Vabadussõja jooksul teenis Eesti riigi sõjaväes rohkem kui 16 000 vabatahtlikku, kellest suure osa moodustasid koolinoored, aga ka rahvuslikult meelestatud täiskasvanud. Tänu vabatahtlikult teenistusse astunutele ja laienevale mobilisatsioonile ületasid Rahvaväe read aastavahetuseks 6000 piiri.¹²⁴ Ka kooliõpikutes

¹¹⁹ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 151

¹²⁰ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 31

¹²¹ Laar, M. jt. (1989) Kodu lugu II, lk 16

¹²² Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 33

¹²³ Vahtre, L. (2004), lk 204

¹²⁴ Eesti ajalugu VI (2005), lk 32-33

rõhutatakse vabatahtlike üksuste (Kalevlaste Malev, Skautpataljon, Kuperjanovi partisanid jt) tähtsust, kelle kõrget moraali kasutati sagedasti ära just otsustavates lahingutes. Teistest enam tähelepanu pälvib seejuures kuperjanovlaste tegevus.

Rahvaväe kasvu põhjuseid võib otsida ühelt poolt Ajutise valitsuse tegevusest, teisalt aga enamlaste poliitikast. Valitsuse lubadus teostada tulevikus radikaalne maareform, tänu millele saaksid eelisjärjekorras maad just Eesti riigi eest võidelnud, täitis oma eesmärgi. Adamson ja Valdmaa nimetavad seda koguni „üheks kahest Vabadussõja võitmise põhieeldusest“.¹²⁵ Ka teistes õpikutes leiab reformi tähtsus laialdast kajastamist, kuid mitte ülejäänud põhjustest tähtsamana. Vahtre mainib, et maasaamise lootus hoidis sõjaväe võitlusmoraali kõrgel¹²⁶, Pajur ja Tannberg seostavad seda rahva poolehoidu kasvuga omariiklusele¹²⁷. Radikaalse maareformi plaanist kujunes omamoodi vastukaal enamlastele, kelle katteta lubadused ja massilised repressioonid distantseerisid neist senised poolehoidjad. Rohkem või vähem ilmekalt on enamlaste poliitikat kajastatud kõigis õpikuis.

Olulise panuse murrangu saavutamisel Vabadussõjas andsid välisriigid. Õpikutes rõhutatakse välisabi tähtsust nii sõjalisest kui ka moraalsest vaatepunktist. Abi osutanud riikide, eeskätt Suurbritannia, laiemaid plaane ja konkreetsemat suhtumist uute väikeriikide iseseisvusesse kajastatakse õpikutes eeskätt seoses esialgse vastuseisuga Eesti ja Nõukogude Venemaa rahukõnelustele. Hilisemat sõja käigus toimunud meelemuutust kajastatakse vähestes õpikutes.¹²⁸

Paralleelselt Rahvaväe kosumisega nõrgenes Eestis tegutsev Punaarmee. Kuigi õpikutes tuuakse see selgelt ühe pöörangu põhjusena välja, siis pikemalt teema avamisel üldiselt ei peatuta. Erinevad õpikud põhjendavad punaväe jõu raugemist väsimuse, tüdimuse ja eestlaste alahindamisega. Kohati tuuakse välja ka sügavamad probleemid Punaarmee sees nagu muulastest (mittevenelastest) mobiliseeritute arusaamatus sõja eesmärkidest ning komandöride valearvestused.¹²⁹

Eelnevat kokku võttes võib väita, et Vabadussõja esimesed kuud on ajalooõpikutes kokku võetud üsnagi põhjalikult. Nii esialgse ebaedu kui ka hilisema murrangu põhjused on tekstis esitatud ning rohkemal või vähemal määral neid ka põhjendatud. Eriliselt paistab silma

¹²⁵ Teiseks peavad autorid enamlaste võitu Venemaa kodusõjas. Vt Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 154

¹²⁶ Vahtre, L. (2004), lk 206

¹²⁷ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 33.

¹²⁸ Vt Laur, M. jt (1995), lk 52

¹²⁹ Vt Laur, M. jt (1995), lk 48

koolipoiste panuse tähtsustamine, kelle kangelaslikust võitlusest said innustust ka teised. Raske alguse põhjusena nähakse mitmes õpikus ka sakslasi, keda süüdistatakse soovimatutes eestlasi aidata või koguni sümpaatias enamluse vastu. Põhjuseid eestlaste soovile sõdimisest hoiduda avavad laiemalt uuemad õpikud, rõhutades nii rahva enamlike meeleolusid (vt ka ptk 2.1.) kui ka omavahelisi vastuolusid keskse juhtimiseta partisanisõjas.

2.3. Isikute käsitlemine Vabadussõjas

Üksikisiku mõju ajaloole on uurijatele ja lugejatele alati olnud paeluvaks. Võiks ehk väita, et laiem avalikkus tunneb Eesti Vabadussõda suuresti läbi kangelaste. Teatakse sangareid, iseseisvuse eest võitlejaid ja märtreid, kes valasid kodumaa eest verd ning tänu kellele elame praegugi vabas riigis. 1930. aastatel peamiselt ilu- ja ajalookirjanduse poolt loodud narratiiv kogu rahva sõjast riigimehelike poliitikute ja tublide ohvitseride juhtimisel leiab kajastamist ka tänapäeval vändatud filmides, kirjutatud raamatutes, peetud tähtpäevades ja mujalgi.

Kuna Vabadussõja puhul oli tegemist eeskätt sõjaajaloolise sündmusega, siis on mõisteta, et õpikutes peatatakse üksikisikutest pikemalt sõjaväelastel. Sealjuures pälvib teistest enam tähelepanu Johan Laidoner, ülejäänud mõneti vähem. Lähemal vaatlusel on võimalik märgata põhimõttelisi erisusi nende isikute kajastamisel.

Johan Laidoneri võiks ehk pidada Vabadussõja tuntuimaks sangariks. Olgugi, et 1930. aastate teise poole rahvuslik ajalookirjutus kultiveeris lisaks Pätsi müüdile olulisel määral ka Laidoneri oma, pole siiski põhjust kahelda tema kompetentsuses ülemjuhatajana. Reigo Rosenthal hindab oma põhjalikus uurimuses Laidoneri tegevust Vabadussõja murdelahingute ajal kõrgelt, tuues eraldi välja tema head omadused motiveerija ja juhina.¹³⁰

1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses, n-ö ajaloo avaliku ümberhindamise perioodil kirjutati Laidoner õpikutes vaieldamatult kangelaseks läbi heade isikuomaduste ja võimete. Toonaseid ajalooõpikuid lugedes jääb kohati mulje, et just Laidoner oli ainuõige mees ülemjuhataja ametipostil ning ilma temata poleks suudetud sõda võita. Teisisõnu: kui üldiselt nähakse õpikutes Rahvaväe edu ühe tagatisena sõjaväe ülemjuhataja koha loomist, misjärel korraldati senine partisanivõitlus ümber ühest keskusest juhitud sihipäraseks strateegiliseks tegevuseks, siis vanemates käsitlustes rõhutatakse selgelt justnimelt Laidoneri isklikku panust. Kõigist sõjalise pöörangu põhjustest toovad vanemad õpikud ühe olulisemana välja Laidoneri tegevuse: „Enne Laidoneri saabumist valitses sõjaväe juhtimisel peataolek. Tehti mitmeid

¹³⁰ Rosenthal, R. (2008). Laidoner - väejuht : Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas. Tallinn: Argo, lk 475

vigu. Laidoneri tulek muutis kõik. Tema juhtimisel loodi otstarbekas sõjaväe juhtimise struktuur. Laidoner ei hoolinud ohvitseride tsaariaegsetest auastmetest. Tihti määras ta kõrgetele kohtadele noori ja andekaid, kuid madala auastmega mehi.¹³¹ „Olles nii väejuht kui ka poliitik, langetas kindral Laidoner rea ülitähtsaid otsuseid.“¹³²

Hilisemad õpikud mainivad küll Laidoneri panust ülemjuhatajana kui positiivset arengut, kuid on oma hinnangutes isikule märksa napisõnalisemad. Tähtsustatakse pigem ametikoha loomise ja mitte niivõrd selle täitja tähtsust. Vahtre rõhutab sõjas saavutatud murrangu põhjusena asjaolu, et „Eesti sõjaväe juhtimises pandi maksma kindel kord“, misjärel mainib, et vägesid asus juhtima Laidoner.¹³³ Lauri jt käsitus läheneb sarnaselt ja lisab täpsustavalt: „Vabadussõda rajanes küll edaspidigi suures osas partisanivõitluse taktikal, ent keske juhtimise osakaal kasvas, võimaldades saavutada ulatuslikumat strateegilist edu.“¹³⁴

Ülejäänutest lahkneb siinkohal Adamsoni ja Valdmaa käsitus, mis loobub nii Laidoneri kui ka ülemjuhataja ametiposti murrangulisuse eraldi rõhutamise – mõlema puhul piirdatakse vaid põgusa mainimisega. Seesuguse lähenemise põhjendamiseks väärrib ehk väljatoomist asjaolu, et 1930. aastate kontekstis suhtuvad autorid nii Pätsi kui ka Laidoneri tegevusse pigem rõhutatud jahedusega, meeste hilisemat saatust kommenteerides aga lausa teravalt: „Mõlemad surid Venemaal – Laidoner vanglas, Päts vaimuhaiglas – aastaid pärast kunagiste poliitiliste rivaalide hukkumist Nõukogude sunnitöölaagris või piinakambris.“¹³⁵ Ehk võiks Laidoneri ja tema Vabadussõja aegse ameti mõnetist alatähtsustamist siinkohal käsitleda kui reaktsiooni kindrali hilisemale poliitilisele tegevusele.

Rahvusliku kangelase otsimine on kahtlemata osa patriotlikust kasvatustööst, millest tulenevalt on Laidoneri mõnevõrra heroiseeritud kujutamise ajalooõpikutes mõisteta. Ometi väärrib märkimist, et taoline lähenemine puudutab vaadeldud õpikuist vaid varasemaid. Hilisemad, tunnustades küll Laidoneri panust, tähtsustavad pigem sõjaväe ülemjuhataja kui koordineeriva positsiooni loomist Rahvaväe etteotsa. Ometi, kui soovida kedagi Vabadussõja puhul esile tõsta, siis sobiks selleks ka uuemate uurimuste valguses ehk kõige paremini justnimelt Laidoner.

¹³¹ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 30-31

¹³² Arjakas, K. jt (1991), lk 266

¹³³ Vahtre, L. (2004), lk 203

¹³⁴ Laur, M. jt (1995), lk 48

¹³⁵ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 191

Mõneti vastuolulisem tundub olevat suhtumine Julius Kuperjanovisse ja tema pärandisse. Nõukogude okupatsiooni aastail kujunes tema mälestusest lausa rahvusliku vastupanu sümbol. Ometi, nagu kirjutab Ago Pajur, teevad leitnandi varane surm ning tema kohta käivate legendidega kaasnev „müra“ Kuperjanovi portreeterimise keeruliseks.¹³⁶

Ajalooõpikud kajastavad Kuperjanovit oodatust põgusamalt ja üldises plaanis ka objektiivsemalt. Vanemates käsitlustes küll joonistub traditsiooniline sangari kuvand välja läbi iseloomustavate märksõnade nagu „legendaarne partisanide ülem“ jms, kuid uuemad seevastu hoiduvad sedalaadi fraseologismidest. Paju lahingu kajastamisel, mis jäi teadupärast Kuperjanovi viimaseks võitluseks, toetuvad osad autorid rahvuslik-patriootlikule narratiivile, teised aga püüavad sellest distantseeruda. Kui Vahtre õpik nimetab Paju lahingut „lõunarinde otsustavaimaks heitluseks“¹³⁷, siis nt Lauri, Pajuri ja Tannbergi 1995. aasta õpikus pole Paju lahingust ega ka Kuperjanovist juttu tehtudki. Olgu võrdlevalt lisatud, et Seppo Zetterberg nimetab Paju mõisa all peetud võitlust „Vabadussõja algperioodi üheks rängimaks lahinguks“, kus sai surmavalt haavata „Eesti partisanide legendaarne juht Julius Kuperjanov“.¹³⁸

Hoopis omamoodi lähenemise leiab taaskord Adamsoni ja Valdmaa käsitlusest, kus illustratsioonina toodud Maximilian Maksolly tuntud maali allkirjana märgivad autorid muu hulgas: „Lahing oli tegelikult mõttetu, ühe Eesti kindrali sõnul „lipnike lahing“, kuid see ei tee olematuks Paju väljal üles näidatud mehisust ja ohvrimeelsust.“¹³⁹ Olgu märgitud seegi, et Eesti ajaloo VI köide toob Paju lahingu esile kui Vabadussõja ühe veriseima, kus sai surmavalt haavata ka Kuperjanov.¹⁴⁰ Lahingu sõjalist tähtsust pole küll eraldi kommenteeritud, kuid selle tulemusel toimunud Valga vabastamine oli kahtlemata oluline.

Kokkuvõtvalt võib väita, et võrreldes Laidoneriga leiab Kuperjanov ja tema pärand kaasaegsetes ja veidi vanemates ajalooõpikutes vähesemat kajastamist. Kuigi noorelt lahkunud leitnandi isiku ümber on aja jooksul loodud palju müüte, siis taasiseseisvunud Eestis ilmunud õpikutes on kohaselt loobutud nende kajastamisest. Mart Laar kirjutab, et nii Kuperjanovi elu kui ka Paju lahing jäid okupatsiooni-eelses Eesti Vabariigis põhjalikult uurimata. Leitnandi ümber loodud müüt sai hoogu eeskätt Nõukogude okupatsiooni ajal, mil tegutsesid temanimelised vastupanuorganisatsioonid ning Kuperjanovi hauast Tartus Raadi

¹³⁶ Pajur, A. (2005), lk 32

¹³⁷ Vahtre, L. (2004), lk 204

¹³⁸ Zetterberg, S. (2009), lk 392

¹³⁹ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 153

¹⁴⁰ Eesti ajalugu VI (2005), lk 35

kalmistul kujunes koht, kus demonstreeriti vastupanu võõrvõimule.¹⁴¹ Sarnase märkuse leiab ka Adamsoni ja Valdmaa õpikust, mille kohaselt kujunes okupatsiooni ajal rüvetamata jäänud Kuperjanovi haud „isamaalise meelsusega noorsoo pühapaigaks“.¹⁴²

Üldises plaanis mainitakse õpikutes ka hulganisti nimesid n-ö möödaminnes, vilksamisi. Erinevate nimede rohkus tekstis on selgelt iseloomulik vanematele õpikutele, uuemad käsitlused on isikute poolest hõredamad, panustades eelkõige olemasolevate täpsemale kirjeldamisele. Eeldatavasti õpiku mahtu silmas pidades on isikute osas tehtud teatavad valikud, mille üle võiks vabalt debateerida. Nt oli sõjaväelaste Jaan Sootsi, Ernst Põdderi ja Johan Pitka roll Vabadussõja võitmisel kahtlemata suurem kui Kuperjanovi oma, kuid ometi ei leia see õpikutes pikemat avamist. Pigem on siinkohal tegemist n-ö kahetasandilise lähenemisega: Laidoner esindab vanemohvitseri ning Kuperjanov rindevõitlejaid. Kummaltki tasandilt vääriks veel esiletõstmist nii mõnigi teine, kuid õpikutele ettenähtud maht seda sageli ei võimalda. Sarnane on lugu ka poliitikutega – August Rei, Otto Strandman, Jaan Tõnisson jt leiavad vaid põgusat kajastust. Oluline on siinkohal siiski arvestada, et erinevalt sõjaväelastest saab poliitikute puhul see lünk reeglina mujal täidetud. Aga mitte alati.

Olukord komplitseerub, kui mängu tuuakse kitsalt Vabadussõjaga seonduvad ja õpilaste jaoks eeldatavasti varem tundmatud tegelased, kelle puhul on autorid piirdunud vaid nimetamisega. Mitmest vanemast õpikust käib läbi valgekaartlane Stanislav Bulak-Balahhovitš, kelle iseloomustamist pole autorid ilmselt vajalikuks pidanud.¹⁴³ „Kodu lugu“ seob Balahhovitši ja valgete tegevuse Rahvaväe esialgse ebaeduga: „Tartu ruumis oli Bulak-Balahhovitši vene valgekaartlaste poolt toetatud eestlastel isegi arvuline ülekaal, kuid kasu polnud sellest midagi. Vägivallatsedes läbi Eesti liikuvaid vene valgekaartlasi nähes kadus Eesti 2. polgu sõduritel võitlusvaim sootuks ning 20. detsembril alustasid nad Tartus mässu.“¹⁴⁴ Väidetule mõnevõrra vastukaaluna mõjub siinkohal Adamsoni ja Valdmaa käsitlus, mis küll Balahhovitši ei maini, kuid ei seosta ka Tartu mässu ja mahajätmist otseselt valgete mõjuga, vaid pigem eestlastest mobiliseeritute madala võitlusmoraaliga.¹⁴⁵

Silmatorkava elemendina nii individuaalsel kui ka kollektiivsel tasandil paistab õpikutest silma omalaadne võrdleva iseloomuga lahendus – omade või nende saavutatu tähtsustamine läbi vastase tunnustamise. Näiteks mainib „Kodu lugu“ Ewald von Kleisti ühena „maailma

¹⁴¹ Laar, M. (2009). Julius Kuperjanov - Eesti iseseisvuse märter? *Sirp*. 20. veebruar

¹⁴² Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 153

¹⁴³ Vt nt Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 38

¹⁴⁴ Laar, M. jt. (1989) Kodu lugu II, lk 17

¹⁴⁵ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 151

parimatest sõduritest“, keda eestlased Võnnu all võitsid, kiites seeläbi Rahvaväe ja selle kõrgema juhatuse tegevust Landeswehri sõjas.¹⁴⁶ Ometi jääb Kleisti isik, kelle puhul muuseum piirduks vaid perekonnanime märkimisega, lugejale täiesti avamata. Sarnast võtet kasutatakse ka mujal.

Rahvaväe vastastest võitlejatest ehk Eesti Vabadussõja kontekstis miinusmärgiga tegelastest mainitakse kõigis õpikutes kindralmajor Rüdiger von der Goltzi. Mitmed käsitlused piirduvad temagi puhul vaid mainimisega, kuid umbes pooltel on Goltzi ambitsioonide, eesmärkide juhiomaduste jms kohta üht-teist öelda.

Traditsioonilisest omapärasema kuvandi loob Goltzi isikule Vahtre õpik, nimetades teda „kogenud sõjameheks“, keda võiks koguni pidada „iseseisva Soome riigi päästjaks“. ¹⁴⁷ Säärast lähenemist toetab ka Soome ajalookirjutus.¹⁴⁸ Ometi ei piirdu Vahtre vaid Goltzi kiitmisega: Landeswehri sõja sündmustikku kirjeldades leiab autor, et Võnnu lahingutes Goltz alahindas eestlasi.¹⁴⁹

Ajalookirjanduses on Goltzi nimetatud ka poliitiliseks kindraliks, vihjates tema ambitsioonidele, mis ei piirdunud sugugi Läti hõivamisega.¹⁵⁰ Sellist lähenemist toetatakse kohati ka õpikutes. Varase, 1991. aasta õpiku kohaselt proovis Goltz Antandile näidata, et „sakslaste kui relvajõuga tuleb Läänemere ruumis endist viisi arvestada“. ¹⁵¹ Pajuri ja Tannbergi käsitlus läheb kaugemale ja mainib Goltzi ambitsioone kukutada Venemaal enamlus ning sõlmida seejärel Vene-Saksa liit Antandi vastu.¹⁵²

Lõpetuseks ei saaks Eesti Vabariigi vastastest juttu tehes mõistagi mööda vaadata ka kohalikest enamlastest. Ometi ei kajasta vaadeldud õpikud peale Jaan Anveltli sisuliselt kedagi ning temagi puhul piirduks pelgalt mainimisega.

Eelnevat võib resümeerida tõdemusega, et taasiseseisvunud Eestis ilmunud ajalooõpikutes Vabadussõja puhul enamasti üksikisikutel pikemalt ei peatuta. Teataval määral kujutatakse kangelasena vaid sõjaväe ülemjuhatajat Johan Laidoneri, kuid sedagi vanemates õpikutes. Samuti võib väita, et silmatorkavalt negatiivse kuvandiga ühtki ajaloolist tegelast õpikutes ei

¹⁴⁶ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 22

¹⁴⁷ Vahtre, L. (2004), lk 207

¹⁴⁸ Pillak, P. (2010). Hans Kalm. Eesti vabatahtlik Soome Vabadussõjas ja Soome vabatahtlik Eesti Vabadussõjas. *Tuna*, 3, lk 144

¹⁴⁹ Vahtre, L. (2004), lk 208

¹⁵⁰ Eesti ajalugu VI (2005), lk 38

¹⁵¹ Arjakas, K. jt (1991), lk 268

¹⁵² Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 34

pärjata. Ainsa sagedasti kajastunud „vaenlase“, sakslaste juhi Rüdiger von der Goltzi tegevust käsitletakse võrdlemisi neutraalselt ja uuemate õpikute puhul ka värskemaid uurimusi arvestades.

2.4. Tartu rahuläbirääkimised

Detsembris 1919 ehk ajal, mil Narva all peeti veel lahinguid, alustati Tartus rahukõnelustega Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel. Konverents kujunes kaheosaliseks, millest esimesel arutati eeskätt poliitiliste, teisel majandusküsimuste üle. Sõjategevuse lõppu tähistas 3. jaanuaril 1920 kehtima hakanud vaherahu; lõplik rahuleping allkirjastati 2. veebruaril 1920. Käesolevas alateemas vaadeldakse, kuidas on avatud rahukõneluste ja sõlmitud rahulepingu olemust ja tähtsust ajalooõpikutes.

Eesti Vabariigi tee rahukõnelustele on teema, mille avamine võimaldab vaadelda siinset sündmustikku rahvusvahelises kontekstis. Kõigis õpikutes on rohkemal või vähemal määral väidetud, et Eesti Vabariigi tegevus sõltus paljuski Antandi riikidest, kelle suur eesmärk oli enamluse kukutamine Venemaal. Eesti sepraatrahu idee bolševikega tähendas seega Inglismaa ja Prantsusmaa, aga ka regionaalsete liitlaste jaoks ühe koostööpartneri kaotamist. Maailma lähiajaloo õpikus näiteks mainitakse, et „kuigi lääneriigid olid Venemaaga rahuläbirääkimiste vastu, otsustas Eesti lähtuda oma rahvuslikest huvidest ning sõja lõpetada“.¹⁵³ Seppo Zetterberg väidab aga, et kuigi lääneriigid, iseäranis Prantsusmaa, olid veel septembris Pihkvas peetud rahukõneluste vastu, siis detsembris alanud Tartu läbirääkimistele enam takistusi ei tehtud.¹⁵⁴

Käesolevas töös vaadeldud õpikuis kajastatakse Antandi suhtumist Tartu kõnelustesse küllaltki erinevalt. „Kodu lugu“ toob välja, et lääneriigid nõudsid eestlastelt vene valgete toetamist isegi pärast viimaste nurjunud Petrogradi operatsiooni, ähvardades „Venemaaga rahu sõlmimise korral Eesti suhtes majandusblokaadi kehtestada“.¹⁵⁵ Asjaolu, et prantslaste poolt tehtud ähvardus majandusblokaadiga oli mõeldud eeskätt moraalseks survestamiseks, õpikus ei mainita. „Kodu loo“ üks autoritest Lauri Vahtre kirjutab ka 2004. aastal, et pärast Loodearmee lagunemist ei tahtnud Antant „rahu sõlmimisest endiselt midagi kuulda“.¹⁵⁶ Adamsoni ja Karjahärmi õpik märgib, et 1919. aasta lõpus muutis Suurbritannia valitsus, eeskätt valgete ebaedu tõttu kodusõjas, oma senist välispoliitilist kurssi ning loobus

¹⁵³ Laar, M., Vahtre, L. (2006), lk 68

¹⁵⁴ Zetterberg, S. (2009), lk 394

¹⁵⁵ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 23

¹⁵⁶ Vahtre, L. (2004), lk 212

takistamast Eesti-Vene rahukõnelusi. Londoni peamiseks eesmärgiks sai autorite sõnul nüüdsest „iseseisvatest väikeriikidest sanitaarkordoni“ loomine ümber Nõukogude Venemaa. Teised Antandi suurriigid olevat aga endiselt olnud igasuguste läbirääkimiste vastu, „kuid nende arvamus ei läinud Eestile nii palju korda“.¹⁵⁷

Lauri jt käsitus on siinkohal eelnevatest märksa üldistavam. Autorite järgi hakkas pärast Loodearmee lagunemist lääneriikide suhtumine enamluse kukutamise võimalikkusesse vähenema, mida omakorda kasutas ära Eesti valitsus, kuna riigi olukord ja sõjaline seis nõudsid rahulepingu sõlmimist.¹⁵⁸ Mingisugust suhtumiste erinevust Antandi riikide vahel välja ei tooda. Seesugust lahendust toetab ka eelmainitud Zetterbergi käsitus.

Teadupärast mõjutas rahukõneluste käiku olulisel määral delegatsioonide isikkoosseisu tegevus. Lauri Vahtre kirjutab: „Vene delegatsiooni juhtis Adolf Joffe, kellele Eesti Vabariigil oli välja panna vääriline vastane Jaan Poska näol. Perfektselt vene keelt valdava advokaadina, kes oli harjunud kohtus viimase võimaluseni protsessima, ei lasknud Poska ennast vastaspoole nõudmistest ega ähvardustest heidutada, vaid vastas omapoolsete, mitte vähem jultunud nõudmistega. [---] Tartu rahu jäi tema elutöö krooniks.“¹⁵⁹ Poska osa Tartu rahuläbirääkimistel puudutavad rohkemal või vähemal määral teisedki vaadeldud õpikud, tehes seda erinevalt Vahtrest siiski pigem napolisõnaliselt, piirdudes konstateerimisega, et kõnelustel juhtis Eesti delegatsiooni tema.

Vaadeldes aga Jaan Poska rolli iseseisvumise protsessis laiemalt, väärib kontrastina teistele käsitlustele väljatoomist Adamsoni ja Valdmaa õpik, kus 1917. aasta kevadiste sündmustega seoses kirjutatakse Poska kohta järgmist: „Senised kubermanguvõimud sunniti lahkuma ja nende asemele nimetas Ajutine Valitsus Eestimaa kubermangukomissariks Tallinna linnapea Ivan (Jaan) Poska (1866-1920) – esimese eestlase Eesti eesotsas pärast muistset vabadusvõitlust! Ajalugu on siiski alati keerukam kui pateetilistest hüüdlausestest välja paistab. Jaan Poska, üks Eesti Vabariigi loojaid, selle esimene välisminister ja Eesti delegatsiooni juht Tartu rahuläbirääkimistel, oli venestunud tippadvokaat, kes liikus eelkõige vene seltskonnas, toetas esialgu Venemaa ühtsuse säilitamist ning nõudis talle alluva kubermanguvalitsuse ametnikelt ranget venekeelset asjaajamist.“¹⁶⁰ Omapärane tundub siinkohal mõnevõrra jäine hinnang Poska strateegilistele eelistustele seoses Eesti tulevikuga.

¹⁵⁷ Adamson, A., Karjahärm, T. (2004), lk 196

¹⁵⁸ Laur, M. jt (1995), lk 52

¹⁵⁹ Vahtre, L. (2004), lk 213

¹⁶⁰ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 143

Venemaa ühtsuse säilimist toetasid ometi toona mitmed kõrged poliitikud, Eesti Vabariigi idee oli alles küpsemas ja sedagi paljuski keiserliku Venemaa nõrgenemisest kiirelt muutuvate olude sunnil.

Adamsoni hilisemas õpikus (koos Toomas Karjahärmiga), mis paljuski küll varasemaga sarnaneb, on eelmainitud sõnastust mõnevõrra pehmendatud. Poska suhtes ollakse siiski endiselt üpriski kriitiline, mainides, et hilisemal Eesti Vabariigi ühel loojal „oli tollal¹⁶¹ venemeelse tegelase reputatsioon ja ta sai hästi läbi kohaliku vene koorekihiga“.¹⁶² Ülejäänud käsitlustes Poskat sedavõrd karmilt ei hinnata.

Üldiselt on teada, et läbirääkimisi peeti pingelises õhkkonnas. Ajal, mil poliitikud rahuküsimust arutasid, käisid Narva ruumis verised võitlused. Vahtre jutustab ilmekalt, kuidas lahingute mõju Narva all kajastus Tartus peetud „psühholoogilises sõjas“, kus osapooled tegid teineteise mõjutamiseks kõikvõimalikke manöövreid: „Vene pool püüdis välja näidata, et rakendab Narva all vaid murdosa oma jõududest ja võib sinna igal hetkel mõne armee juurde tuua, eestlased aga lasid Tartus asuvatel viimastel reservi jäänud üksustel iga päev mitu korda läbirääkimiste majast mööda marssida, et venelased näeksid – Eestil on veel vägesid küllalt.“¹⁶³ Ülejäänud käsitlustes küll sedavõrd ilmekad kirjeldused puuduvad, kuid detsembris peetud ägedat diplomaatilist võitlust mainivad ühel või teisel viisil kõik.

Veebruaris sõlmitud mahuka rahulepingu 20 artiklist rõhutatakse õpikutes väheseid ja üldises plaanis samu punkte. Kuna Tartu rahu peetakse Eesti Vabariigi üheks alusdokumendiks, siis on õpikutekstide põhjal võimalik teha teatud kokkuvõtte neist temadest, mida peetakse vajalikuks järelkasvule edastada.

Poliitilistest küsimustest olulisimale kohale seavad autorid kahtlusteta rahulepingu teise artikli, millega Eesti sai oma esimese *de jure* tunnustuse ajaloos. Pea kõigis käsitlustes tuuakse nimetatust välja lühike tsitaat, millega Venemaa kinnitas, et „tunnustab ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust“. Pajuri ja Tannbergi õpikust leiab artiklist koguni pikema väljavõtte.¹⁶⁴ Tagantjärele omistatakse just teisele artiklile märkimisväärselt tähtsust, kuid samas ei mainita asjaolu, et sellega tunnustas Eestit riik, millel omakorda puudus rahvusvaheline tunnustus. Küllõ Arjakas meenutab, et rahvuslike loosungitega nagu „Meile

¹⁶¹ Esimene käsitlus võib jätta mulje, et Poska oli lõpuni venemeelne tegelane, teises on hinnang märkimisväärselt leebem.

¹⁶² Adamson, A., Karjahärm, T. (2004), lk 180

¹⁶³ Vahtre, L. (2004), lk 212-213

¹⁶⁴ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 37

on vaja rahu, rahu, ainult Tartu rahu!“ tõsteti murrangulistel aastatel 1989-1991 teine artikkel taas päevakorda.¹⁶⁵ Tundub, et sellisest toonist pole ajalooõpikutes ka hiljem loobunud.

Piiriküsimus, millele pöörati tähelepanu läbirääkimiste esimeses faasis, leiab õpikutes samuti laialdast, kuid erineval viisil kajastamist. Vaidluste pingelisust, eelkõige seoses käimasolevate lahingutega, taasesitatakse lugejaile põhjalikumalt mitmetes, eeskätt vanemates õpikutes. Eraldi tuuakse välja ka poolte esialgsed, tagantjärele hinnates lausa utoopilised nõudmised.¹⁶⁶ Lauri jt käsitlest leiab hea võrdlusmaterjalina kaardi esialgsete piirikavade ning lõpliku, rahulepinguga määratud piiriga. Koosmõjus Narva kaitselahingute üksikasjaliku kirjeldusega loob selline lahendus tähelepaneliku lugeja jaoks piirivaidlustest terviklikuma pildi.¹⁶⁷

Sajandivahetusel ja hiljem ilmunud õpikud reeglina piirikõneluste üksikasjadel pikemalt ei peatu, mainides vaid lõplikult fikseeritud.¹⁶⁸ Kohati ei puudu siiski ka tagasivaatelised poliitilised hinnangud ja piiriküsimuse mõju seostamine tänapäevaga. Näiteks võrtsitab Vahre teksti teravalt: „Kuni Eesti-Vene uue piirilepingu sõlmimiseni on ebaseaduslik ka see, et Narva-Tagune ja Ida-Petserimaa koos Petseri linnaga on Venemaa valduses.“¹⁶⁹ Vaadeldutest uusim, Pajuri ja Tannbergi käsitus, mis ka muis küsimustes oluliselt hinnanguvabam, piirdub mainimisega, et seoses Punaarmee ebaeduga Narva all muutus Vene pool tagasihoidlikumaks ning rahulepingus fikseeriti Eestile sobilik riigipiir.¹⁷⁰

Tähtsamate poliitiliste küsimuste paikapanemise tulemusel sõlmitud vaerahulepingut toonitatakse kõigis õpikuis ning reeglina lisatakse sellele statistiline ülevaade Eesti Vabariigi võitudest ja kaotustest sõjas: ohvrid, sõjajõudude suurus jne. Teistest erinevalt võtab Pajuri-Tannbergi õpik arvuliselt kokku kõik Eesti Vabariigi inimkaotused (u 5000), ülejäänutes piirdutakse reeglina rindeohvrite ja vigastatute väljatoomisega.¹⁷¹ Punaestlastest langenute arvu üle spekulatsioonid pole.

Poliitiliste võtmeteemade kõrval kajastavad õpikud hulga teisigi, peamiselt majanduslikke, punkte. Seda, et rahuleping maksti heldelt kinni (15 miljonit kuldrubla), toonitatakse eranditult kõigis käsitlustes. Teistest mõnevõrra kaugemale läheb siinkohal Küllo Arjakase jt õpik, kus esitatakse nii Eesti kui ka Nõukogude poole esialgsed pakkumised (vastavalt 5 ja 75

¹⁶⁵ Arjakas, K. (2008) Tartu rahu piiritulbad. *Diplomaatia*, 54, veebruar

¹⁶⁶ Vt nt Arjakas, K. jt (1991), lk 271-272

¹⁶⁷ Laur, M. jt (1995), lk 52

¹⁶⁸ Vt nt Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 157

¹⁶⁹ Vahre, L. (2004), lk 214

¹⁷⁰ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 36-37

¹⁷¹ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 36

miljonit) ning arutelu tulemusel fikseeritud lõplik summa pannakse ilma pikema põhjenduse ta võrdlusesse Läti ja Leedu hilisema saagiga (vastavalt 4 ja 3 miljonit).¹⁷² Toodud võrdlus eeldanuks ehk täpsemat seletust, kuna Eesti kui esimene rahuõlmija oli teistega võrreldes eelistatud seisundis.

Oluliste punktidenä vääriivad õpikutes nimetamist mitmed teisedki: Venemaa eestlaste ja Eesti venelaste õigus kodumaale naasta, kohustus oma territooriumil vastaspoolele vaenulikud jõud likvideerida, Eesti vabanemine kohustusest Tsaari-Venemaa välisvõla tasumisel ning enamlaste lubadused tagastada Eestist evakueeritud kultuurivarad ja sõlmida tulevikus soodsad majanduslepingud. Neist punktideist tehakse üldjuhul lühidalt juttu kõigis õpikutes.

Tartu rahulepingut on algusest peale peetud iseseisva Eesti üheks legitimeerivaks aluseks. 2. veebruar on pidulik päev: president peab kõnet, koolides on aktused, televiisorist tuleb patriootliku sisuga programm jms. Ka uuematest ajalooõpikutest nähtub loetu põhjal, et Tartu rahulepingu meenutamine on vajalik (*resp.* kohustuslik) element patriootlikus kasvatustöös. Osalt poliitilistele oludele, kuid ka autori eelistustele vastavalt leiab õpikutest hulganisti pateetilisi kõnekujundeid ja patriootilisi loosungeid, aga samas ka neutraalsemat lähenemist.

Okupatsiooni ajal kirjutatud murranguline „Kodu lugu“ lähtub võidetud sõja resümeerimisel rahvuslikust paradigmat, kirjutades 1930. aastate vaimus: „Väike Eesti oli suure Venemaaga teinud rahu, mida ükski suurriik häbenema poleks pidanud. Selle eest olid surnud ka need 3588 meest, kes olid isamaa eest andnud kõige kallima – elu. Võidu heaks oli oma panuse tegelikult andnud kogu eesti rahvas. Vabadussõjas saavutatud võit on Eesti rahvale jäädava tähendusega. [---] Tartu rahu sätted määravad Eesti seisundit iseseisva riigina ka praegu, sõltumata maal viibivast võõrast sõjaväest ning jätkuvast okupatsioonist.“¹⁷³ Eelnevast tekstist õhkuv selge poliitiline sõnum võtab markantselt kokku üleminekuaegse Eesti ajalookirjutuse ühe keskse eesmärgi – Eesti Vabariigi legitiimsuse taaskord avaliku rõhutamise.

Samas oleks ekslik arvata, et Vabadussõja võidu ja Tartu rahulepingu pateetiline kajastamine ajaga kuhugi kadus. Mitmes käesoleva sajandi varasemas käsitlustes nimetatakse rahu Lennart Merile tuginedes märgiliselt „Eesti Vabariigi sünnitunnistuseks“. Nii viidatakse eeskätt lepingu teisele, vabariigile tunnustuse andnud artiklile. Adamson ja Valdmaa lisavad sellele pidulikule võrdlusele ka teatava hoiatuse: „Ajaloos pole teada ühtki igavesti kestvat lepingut. Mingi lepingu kehtimiseks on siiski vaja, et mõlemad pooled sellest kinni peaksid. NSV Liit

¹⁷² Arjakas, K. jt (1991), lk 272

¹⁷³ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 24

rikkus hiljem mitmeid Tartu rahulepingu tingimusi, aastail 1939-1940 tallas selle aga sootuks jalge alla. Ka praegu ei pea Vene Föderatsioon Tartu rahulepingut endale siduvaks. Eestlaste õigus oma riigile rajaneb Tartu rahust palju püsivamal alusel – see rajaneb iga rahva loomulikul ja vääramatul enesemääramisõigusel oma põlisterritooriumil. Seejuures pole oluline, kui sageli me end määrame, enesemääramise õigus pole ühekordseks kasutamiseks. Ainult meil endal on õigus otsustada oma riigi olemise ja mitteolemise üle.¹⁷⁴

Sõnastuses minnakse konkreetsmakski. Näiteks kirjutab Vahtre, vihjates 1924. aasta enamlikule riigipöördekatsele, et Venemaa ei pidanud „oma pühalikult kinnitatud kohustusi millekski ega ole arvatavasti algusest peale pidanud“, käsitledes seda kui vaid ajutist taktikalist lahendust. Lisades terava paralleeli tänapäevaga, üldistab autor markantselt: „Tartu rahu keeldub tunnustamast ka praeguse, väidetavasti demokraatliku Venemaa valitsus. See kõik ei muuda asja – Tartu rahuleping kehtib ka täna ja Tartu Ülikooli varad asuvad Voronežis ebaseaduslikult.“¹⁷⁵

Asjaolule, et õpikutes esinevaid lähenemismurkade ja esitusviiside erisusi ei saa põhjendada pelgalt konkreetse ajaperioodi omapäradega, vaid olulisel määral loeb ka autorite isiklik nägemus, viitavad Ago Pajuri ja Tõnu Tannbergi poolt 11-aastase vahega kirjutatud käsitlused (1995 ja 2006), kus rahulepingu kajastamisel ollakse võrdselt hinnanguvabad.

Kokkuvõttes võib väita, et Tartu rahukõneluste kajastamisele on õpikutes olulisel määral tähelepanu pööratud. Veebruaris 1920 allkirjastatud lepingu sätetest rõhutatakse õpikutes üldiselt sarnaseid punkte, pidades teistest olulisemaks eelkõige tunnustuse saamist ning vähemal määral ka piiriküsimust ning saaki Venemaa kullavarudest.

Tartu rahulepingu ajalooline tähendus on õpikutes erilise tähelepanu alla võetud. Sellele viitavad nii tekstis esinevad pateetilised kõnekujundid, patriootlikud loosungid kui ka hoiatavad paralleelid tänapäevaga. Esineb küll ka neutraalsemat lähenemist, mis on sedapuhku siiski erandiks. Parafraseerides Marek Tamme võiks koguni öelda: Tartu rahu lugu on lugu, mida me elame.¹⁷⁶ Õpikute põhjal vähemasti tundub nii.

¹⁷⁴ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 158

¹⁷⁵ Vahtre, L. (2004), lk 214

¹⁷⁶ Tamm, M. (2012). Eestlaste suur vabadusvõitlus, lk 52

3. Demokraatliku vabariigi kujunemisaastate kajastamine ajalooõpikutes

Traditsiooniliselt jagatakse Eesti esimene iseseisvusaeg kaheks perioodiks – demokraatlikuks ja autoritaarseks – mille vahele jääb omalaadse üleminekuna pikem kriisiaeg.¹⁷⁷ 1920. aastate algust võiks Eesti Vabariigi ajaloos käsitleda kui ehitusaastaid, mil noorele riigile loodi õiguslik ja majanduslik alus.

Kehtiv gümnaasiumi riiklik õppekava eeldab, et Eesti lähiajalugu puudutava kursuse läbinud õpilane suudab analüüsida Eesti ühiskonna poliitilist arengut 1920. aastail.¹⁷⁸ Arvestades käesolevat uurimust läbivana sõnastatud hea ajalooõpetuse tunnuseid, identiteediloomet ja kriitikameele kujundamist, võiks õpikutelt oodata eeskätt omariiklust väärtustavat mitmekülgset minevikuesitust.

Peatükis vaadeldakse, kuidas on Eesti ajaloo õpikutes kajastatud 1920. aastate algupoole olulisemaid teemasid: Asutava Kogu tegevust, vabariigi esimest põhiseadust, majandusküsimusi ja kommunismiohtu.

3.1. Asutav Kogu ja esimene põhiseadus

Vabariigi ülesehitamiseks vajaliku demokraatlikul teel moodustatud seadusandliku organi loomine sai võimalikuks 1919. aasta aprillis. Asutava Kogu valimised kattusid seega ajalises raamis Vabadussõja sündmustikuga, millest tulenevalt käsitleb suurem osa õpikutest seda ka vastavas peatükis. Erandina paistavad siinkohal silma „Kodu lugu“ ja Pajuri-Tannbergi uuem käsitus, kus riigile poliitilise aluse loomine on sõjategevusest temaatiliselt (ja peatükiti) lahku löödud. Veelge enam, Asutava Kogu valimisi ja tegevust pole 2006. aasta õpikus üleüldse pikemalt avatud – piirduakse vaid väitega, et organ moodustati Eesti Vabariigile õiguslikku alust rajava põhiseaduse koostamiseks, mille sisu omakorda pikemalt avatakse.¹⁷⁹

Kui eelmainitud erand välja jätta, peetakse reeglina õpikutes vajalikuks pikemalt välja tuua nii Asutava Kogu valimiste võitjad kui ka kaotajad ning teha seejuures üldistavaid järeldusi. Näiteks avab Õispuu käsitus valimistulemuste analüüsi lausega: „Valimised näitasid, et rahvas pooldas Eesti omariikluse alusel seisvaid erakondi.“¹⁸⁰ Kuid kuivõrd kaugele võib selle lause mõtte viia ning millist „rahvast“ silmas peetakse? Andres Adamsoni sõnul deklareeris

¹⁷⁷ Eesti ajalugu VI (2005), lk 12-131

¹⁷⁸ Vabariigi valitsuse määrus. Gümnaasiumi riiklik õppekava. (06.01.2011). https://www.riigiteataja.ee/akti/isa/1290/8201/4021/2m_lisa5.pdf# (06.02.2015)

¹⁷⁹ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 36-37, lk 40

¹⁸⁰ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 34

eesti rahvas Asutava Kogu valimistel „oma tahet selgelt ja üheselt ning alles siis muutus peetav sõda Eesti-Vene sõjaks ja Vabadussõjaks selle nime sisulises tähenduses“.¹⁸¹ Eespool käsitletud kodusõja element Vabadussõja algperioodil (vt ptk 2.1.) kadus Adamsoni järgi seega 1919. aasta aprillis. Mainitud seisukohale vaidleb vastu Reigo Rosenthal, kes juhib põhjendatult tähelepanu asjaolule, et kodusõda ei saa lõpetada konflikti ühe osapoole korraldatud esinduskogu valimistega, millel selgub rahva vähene toetus teisele poolele.¹⁸² Enamlased, kelle toetus oli tõepoolest selleks ajaks rahva seas langenud, otsustasid ju siiski valimisi boikoteerida ning Eesti riigi kukutamist pooldavaid jõude nimekirjades polnudki. Asutava Kogu tähtsus võiks seisneda seega pigem Eesti Vabariigile õigusliku aluse loomises, mitte niivõrd käimasoleva sõja ümberdefineerimises.

Märkimisväärse kontrastina väärrib siinkohal väljatoomist seisukoht 1961. aasta ENSV ajalooõpikust: „Kasutades soodsat sõjalist olukorda viis eesti kodanlus 1919. a. aprillis läbi Eesti Asutava Kogu valimised. Valimiskampaania toimus verise terrori olukorras, kus Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) oli surutud sügavale põranda alla ega saanud avada rahvahulkade silmi Asutava Kogu kodanliku, kontrevolutsioonilise olemuse suhtes.“¹⁸³

Valimistel triumfeerisid teadupärast vasakpoolsed jõud, mis annab aimu rahva seas valitsenud meeleoludest. Seppo Zetterberg kirjutab, et võidukad sotsialistid (ESDTP) tunnistasid ka ise, et nende poolt hääletanud tegid seda mitte niivõrd ideoloogilistel, vaid pigem pragmaatilistel kaalutlustel, kuna olid valitsuse maapoliitikas pettunud.¹⁸⁴ Mainituga kooskõlas toonitatakse õpikutes rahva nõuet radikaalse maareformi järele, mida lubasid eeskätt pahempoolsed ning mis sai omamoodi otsustajaks. 1991. aasta õpik rõhutab, et valimistel saatis edu vasakpoolseid ja keskerakondi, kes „lubasid kõik eluliselt tähtsad probleemid lahendada vastavalt rahva huvidele“.¹⁸⁵ Isikutest tuuakse reeglina välja Asutava Kogu esimees August Rei ning esimene valitsusjuht Otto Strandman.

Paiguti jääb aga mulje, et võitjatest olulisemakski peetakse Konstantin Pätsi ja Maaliidu kesise tulemuse kajastamist. Rõhutatakse, et populaarsuse kaotanud erakond maksis lõivu Vabadussõjas Ajutise Valitsuse poolt tehtud kaheldava väärtusega otsuste eest. Asjaolu, et Maanõukogu delegeeris seadusandliku võimu valitsuse kätte sõjaolukorras, st erakorralisel

¹⁸¹ Adamson, A. (1993). Vabadussõjast, "Vaikivast ajastust" ja demokraatia nõrkusest. Kiuslikke mõtteid.

Vikerkaar, 10, lk 62

¹⁸² Rosenthal, R. (2012), lk 237

¹⁸³ Siilivask, K. (Toim.). (1961). Eesti NSV ajalugu keskkooli IX - XI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 160-161

¹⁸⁴ Zetterberg, S. (2009), lk 403

¹⁸⁵ Arjakas, K. jt (1991), lk 267

ajal, jääb tekstis pahatihti täpsemalt kajastamata. Ometi on oluline arvestada, et säärase abinõude rakendamine oli antud olukorras ilmselt möödapääsmatu.¹⁸⁶ Mitmed õpikud, kus on üritatud toonaseid sündmusi põhjendada või neid tagantärele hinnata, jäävad laiemas konteksti avamisel paraku tagasihoidlikuks. Mõne õpiku puhul paistab koguni, et valitsuse tegevust hinnatakse demokraatlike standardite järgi ajal, mil demokraatia teostamine polnud võimalik. Pätsi ja Maaliidu valimiskaotust täpsemalt analüüsida püüdvad õpikud on seda resümeerinud reeglina kahel viisil – mõistes või taunivalt.

„Kodu lugu“ toob „ränga kaotuse“ põhjusena välja Maaliitu tabanud süüdistused saksameelsuses, avamata sealjuures laiemat sõjalis-poliitilist tausta ning jättes sel viisil väidetud omamoodi „õhku rippuma“.¹⁸⁷ Õispuu õpik on konkreetsem ning võtab tekstis arvesse ka olukorra eripärasid: „K. Päts oli peaministrina vabariigile kõige raskemal ajal sunnitud langetama rohkesti ebapopulaarseid otsuseid, nagu mitmete tarbeainete sundvõtmised, isikuvabadusi piirava sõjaseaduse kehtestamine jne. Kõike seda kasutasid teised erakonnad valimisvõitluses osavalt ära.“¹⁸⁸ Sõjaolusid arvesse võttes on autor seega pidanud vajalikuks Pätsi valitsuse tegevust pigem kaitsvalt põhjendada.

Seevastu kritiseerib peaministrit ja tema erakonda võrdlemisi teravalt Adamsoni ja Valdmaa õpik: „Senine valitsuse juhtpartei, alalhoidlik, baltisakslastega kompromissi otsiv ja Ajutise Valitsuse mitmete ebapopulaarsete otsuste eest vastutust kandev Maaliit peaminister K. Pätsi juhtimisel sai rängalt lüüa.“¹⁸⁹ Kontrastina Õispuu õpikule pole Adamson ja Valdmaa seega pidanud vajalikuks Maaliidu ja Pätsi valimiskaotusele toetavat põhjendust anda.

Ometi leidub antud teemal ka neutraalsemaid lähenemisi. Juba mainitud Pajuri ja Tannbergi 2006. aasta käsitus valimistulemustel ei peatu. Samade autorite õpik 1995. aastast küll mainib Pätsi partei nõrka tulemust, andmata sellele samas siiski eraldi hinnangut.¹⁹⁰ Sarnane on lahendus ka Vahtre õpikus.¹⁹¹

Üldiselt võib väita, et reeglina on peetud vajalikuks Asutava Kogu tähtsust Eesti Vabariigi ajaloos eraldi toonitada. Vahtre lähenemine väärrib siinkohal esiletõstmist: „Sellal, kui rindel käisid alles lahingud ja ükski välisriik Eesti Vabariiki *de jure* veel ei tunnustanud, ladus 1919. aasta jüripäeval (23. aprillil) kokku astunud Eesti Asutav Kogu üles riikluse alusmüüri. Selle

¹⁸⁶ Eesti ajalugu VI (2005), lk 48

¹⁸⁷ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 24

¹⁸⁸ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 34

¹⁸⁹ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 154

¹⁹⁰ Laur, M. jt (1995), lk 49

¹⁹¹ Vahtre, L. (2004), lk 206

alusmüüri kõige tähtsamateks kivideks olid julge maareform (seadusena vastu võetud 1919. aasta oktoobris) ja põhiseadus, mis kinnitati 1920. aasta juunis.¹⁹²

Demokraatliku põhiseaduse ning radikaalse maaseaduse vastuvõtmist (vt ptk 3.2.) peetaksegi õpikutes Asutava Kogu olulisimateks saavutusteks. Vanemad käsitlused lisavad veel juurde 19. mai iseseisvusdeklaratsiooni, milles kinnitati Eesti rahva tahet lüüa lahku Venemaast ning rajada omariiklus.¹⁹³ Asutava Kogu tegevusele võrdlemisi pikalt pühenduv 1991. aasta Arjakase õpik toob lisaks mainitud „kolmele ülitähtsale aktile“ välja veel algkooliseaduse, amnestiaseaduse jms.¹⁹⁴

Asutava Kogu juriidiliseks peaülesandeks võiks pidada Eesti Vabariigile õigusliku aluse panemist, st põhiseaduse loomist. Üldiselt nõustatakse õpikuis, et vabariigi esimene põhiseadus oli silmapaistavalt demokraatlik ning seostatakse seda eeskätt võimulolijate hulgas domineerinud sotsialistlike vaadetega. Vahtre kirjutab tabavalt: „Põhiseadus koostati olukorras, kus osalt valitses veel revolutsiooniline vabadusjoovastus ja Asutava Kogu enamuse moodustasid vasakpoolsete veendumustega rahvasaadikud. Selle tulemusel sai vabariigi esimene põhiseadus väga demokraatlik ja väga parlamendikeskne.“¹⁹⁵ Kõigis õpikutes pööratakse märkimisväärselt tähelepanu põhiseaduse lahtiseletamisele, selle positiivsete ja negatiivsete külgede avamisele ning üritatakse üldistavalt selgitada, kas ja kui võrd see tööle hakkas.

Esimesele maailmasõjale vahetult järgnenud aastatel suurenes Euroopas märgatavalt demokraatlike riikide arv – Eesti seadusloojatel oli mitmeid eeskujusid. Demokraatia (rahva võimu) põhimõtted sisaldasid põhiseaduse tekstis omalaadse sulamina parlamentarismist ning Šveitsi süsteemist, millega üritati tähtsustada rahva osalust poliitikas.¹⁹⁶ Juriidiliselt tehti seda valimiste, rahvahääletuse või rahvaalgatuse kaudu, mille realiseerumine võimaldanuks rahva otsesest osalust kõigi tähtsamate küsimuste otsustamisel ning tasakaalu erinevate võimuharude vahel. Ometi, nagu toob erandlikult välja Pajuri ja Tannbergi õpik, ei hakanud selline lahendus täiel määral tööle – rahvahääletuse ja -algatuse õigust kasutati vaid haruharva.¹⁹⁷ Ülejäänud õpikud rahva hambutust võimude tasakaalustajana eraldi ei rõhuta, seostades kujunenud äärmuslikku parlamentarismi eeskätt vaid presidendi institutsiooni puudumisega.

¹⁹² Vahtre, L. (2004), lk 215

¹⁹³ Vt nt Laur, M. jt (1995), lk 50

¹⁹⁴ Arjakas, K. jt (1991), lk 268

¹⁹⁵ Vahtre, L. (2004), lk 215-216

¹⁹⁶ Pajur, A. (2008). Kolm murdepunkti Eesti sisepoliitikas. *Tuna*, 1, lk 9

¹⁹⁷ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 41

Üldiselt nõustatakse õpikutes üsnagi üheselt, et Eesti esimene põhiseadus küll üldiselt toimis, kuid demokraatlik element ei avaldunud seaduses viisil nagu selle arhitektid olid ette näinud. „Kodu lugu“ üldistab markantselt: „Vabariigi põhiseaduse loojad nimetasid seda õigusega „kõige demokraatlikumaks maailmas“, unustades, et lühikese demokraatiatraditsiooniga maal ei tarvitse kõige demokraatlikum sugugi kõige paremaga kokku langeda.“¹⁹⁸

Põhiseadus kehtestas hulganisti liberlaaseid kodanikuõigusi nagu kõikide võrdsus seaduse ees, isiku- ja korteripuutumatus, usu- ja sõnavabadus, kirjavahetuse saladus jms, mida üldiselt mainitakse ka õpikutes. Sealjuures ei hoiduta kohati ka märgilistest võrdlustest: näiteks osutatakse 1991. aasta õpikus meeste ja naiste võrdsele valimisõigusele, mis Inglismaal tekkis alles 1928. aastal ning Prantsusmaal koguni Teise maailmasõja järgselt.¹⁹⁹ Kõigest ilusast hoolimata tuleb siiski möönda, et kuigi Eesti esimene põhiseadus oli paberil silmapaistvalt demokraatlik, siis ei saa seda väidet laiendada riigi tegeliku valitsemise kohta. Eestis kehtinud osaline kaitseseisukord piiras kodanikuõiguste maksvust. Üllatavalt toonitatakse seda tõsiasi eraldi vaid ühes vaadeldud õpikus.²⁰⁰

Riigipea (presidendi) puudumine kui põhiseaduse üks peamisi vajakajäämisi on õpikutes seevastu laialdaselt vaatluse alla võetud. Arjakase jt 1991. aasta õpikust leiab väite: „Riigipea ametikoha sisseviimises nähti demokraatia piiramist. Järgnevatel aastatel selgus, et presidendi ametikoha puudumine on tõsine viga. President oleks suutnud ühtlustada valitsuse tegevust ning tasandada tülisid erakondade vahel. Nii jäidki tulevase aastatepikkuse põhiseaduse kriisi eeldused juba vabariigi esimesse põhiseadusse.“²⁰¹ Loodud riigivanema institutsioon, mis sisuliselt kujutas endast peaministrit koos teatavate esindusfunktsioonidega allus samuti parlamendile ning eristus seeläbi „sellest institutsioonist, mida tuntakse presidendi mõiste all“.²⁰² „Kuna Riigikogu üle puudus nii rahva kui ka riigipea kontroll, siis kasvas parlamendi tähtsus Eesti riigi juhtimisel suuremaks, kui põhiseaduse loojad olid kavandanud.“²⁰³

Demokraatlik põhiseadus tegi võimalikuks mitmepalgelise poliitiliste maastiku kujunemise. Õpikutes luuakse ülevaade 1920. aastate alguses Eesti poliitikas domineerinud parteidest ning nende ideedest. Mainitakse, et põhiseadusega kehtestatud laialdane demokraatia ning sellest tulenev erakondade paljusus tekitas sisepingeid ning päädis enamasti valitsuste enneaegse

¹⁹⁸ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 25

¹⁹⁹ Arjakas, K. jt (1991), lk 286

²⁰⁰ Laur, M. jt (1995), lk 64

²⁰¹ Arjakas, K. jt (1991), lk 286

²⁰² Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 41

²⁰³ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 41

lagunemisega. Pajur ja Tannberg toonitavad, et kuigi kiired valitsusvahetused on noorele demokraatiale omased, tulenesid mitmed kriisid siiski üksnes parteilistest kaalutlustest ning kohati unustati võimujahi käigus riigi üldhuvid.²⁰⁴ Adamsoni ja Valdmaa õpik toob Riigikogu killustatuse ühe põhjusena välja ebatäieliku valimisseaduse, mis nägi ette nimekirjavalimist ega sätestanud valimiskünnist.²⁰⁵ Vahtre nimetab erakondade paljususest ning nende toetajaskonna ebapüsivusest tingitud probleeme „noore demokraatia kasvuraskusteks“ ning toonitab, et valitsuste kiire vahetumine polnud vaid Eestile omaseks probleemiks.²⁰⁶ Samas olgu toonitatud, et valitsuste kiires vahetumises ei saaks süüdistada niivõrd põhiseadusega loodud parlamendi poliitilist domineerimist, kuivõrd väljakujunemata erakondlikku süsteemi.²⁰⁷

Eelnevat resümeerides võib väita, et kokkuvõtvalt konstateeritakse õpikuis siiski, et puudujääkidest hoolimata töötas Eesti esimene põhiseadus võrdlemisi adekvaatselt kuni 1930. aastate kriisini. Samas väidetakse ühtlasi, et seaduse vead löid soodsa pinnase killustunud parlamendi ja valitsuste tekkeks.

3.2. Majandusolud 1920. aastatel

Vabariigi huvidest lähtuva majandussüsteemi loomine sai Eestis alguse sõjast laastatud oludes. 1920. aastatel koges Eesti ühiskond nii kiire majandusliku tõusu kui ka kriisiaastaid ning saavutas kümnendi lõpuks teatava ökonoomilise stabiilsuse, võimaldamaks veel enne Suure depressiooni päralejõudmist lõimuda Euroopa majandusega. Käesolev alateema püüab arutleda ajalooõpikutes esitatud lähenemisnurkade ja -viiside üle demokraatliku Eesti majanduse ehitusaastatest.

Majandusteemasid käsitletakse õpikutes erineval viisil, millest lihtsustatult võib välja tuua kaks. Esimesel juhul pakutakse lugejale kogu Eesti Vabariigi raames majandusteemadega tutvumiseks spetsiaalselt eraldi peatükki või koguni mitut.²⁰⁸ Selline lahendus võimaldab küll sügavamat (kohati ehk isegi liigset) temaatilist süvendatust, kuid tekib oht, et lugeja jaoks osutub keeruliseks loetu lõimimine teiste teemadega nagu välis- ja sisepoliitika jms.

²⁰⁴ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 41-42

²⁰⁵ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 160

²⁰⁶ Vahtre, L. (2004), lk 217

²⁰⁷ Pajur, A. (1998). Eesti sisepoliitika probleeme 1920-1924. *Kaks algust – Eesti Vabariik 1920. ja 1990. aastad*. Tallinn: Umara, lk 96-99

²⁰⁸ Vt nt Arjakas, K. jt (1991), lk 275-285

Teine lahendus integreerib majandusküsimused sujuvalt ülejäänud teemadesse ega loo neist eraldi peatükki, andes sel viisil jutustusele terviklikkuse ega tekita ohtu, et materjal jääb eraldiseisvana „õhku rippuma“.²⁰⁹

Erandina kerkib kahest mainitust esile Mati Lauri jt õpikus kasutatav omamoodi segasüsteem, mille järgi 1920. aastate majandus on eraldi peatükis, 1930. aastate oma aga seotud osadena ülejäänud alateemadesse.²¹⁰

Ajaloolase Jaak Valge järgi vajas Eesti 1920. aastate alguses „majanduslikku emantsipatsiooni“. Sellest tulenevalt oleks mõistlik vabariigi varaseid aastaid käsitleda eeskätt kui uue majanduse ülesehitamist, mitte varasema taastamist.²¹¹ Sellist vaatepunkti jagavad üldiselt ka ajalooõpikud: „Majandus oli vaja Venemaa küljest lahti rakendada ja algusest lõpuni ümber struktureerida,“ kirjutab nt Vahtre.²¹² Sajanditega kujunenud sõltuvus idaturust oli aga revolutsioonide ja sõdade tagajärjel halvatud majandusest visa kaduma. Algusraskusi kajastatakse õpikutes läbivalt.

Mainitud hinnangud on kujundatud siiski tagantjärele ega peegelda toonaseid hoiakuid. „Esiialgu tehti panus majanduse endise struktuuri taastamisele ja sidemete arendamisele Venemaaga,“ väidab õigustatult Lauri jt õpik.²¹³ Seda kinnitab ka Zetterberg: „Eestis oldi veendunud, et vana positsioon Venemaa kauba transiitmaana tuleb tagasi ja Eesti tööstustoodete eksport itta käivitub hoogsalt. Just sellepärast panustas valitsus 1920. aastate alguses jõuliselt industrialiseerimisse.“²¹⁴

Vabadussõjale järgnenud paaril aastal arenes Eesti majandus ülikiirelt, kuid juba 1923. aastal jõuti kriitilisse olukorda. Esiialgse majandustõsu põhieeldustena nähakse maailmaturul valitsenud soodsat konjunkturi ning Eesti ärimeeste idaorientatsiooni. Eriti kiirelt arenes tööstus, millele tegi järsu lõpu eeskätt Venemaa välispoliitiline kursimuutus.²¹⁵ Esiialgse majandustõusu toovad eraldi välja vaid vähesed õpikud.²¹⁶ Ülejäänud käsitlused vaatlevad seda kui valearvestust või illusiooni, mille eest hiljem tuli maksta ränka hinda. Adamsoni ja Valdmaa õpikust võib lugeda: „... iseseisvuse algusaastail loodeti siiski idaturu

²⁰⁹ Vt nt Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 42-43, 46-47, 55-56; Vahtre, L. (2004), lk 215, 219-221, 226-227

²¹⁰ Laur, M. jt (1995), lk 57-61, 66-67, 74-75

²¹¹ Valge, J. (1998). Eesti majandus ja majanduspoliitika aastail 1920-1924. *Kaks algust – Eesti Vabariik 1920. ja 1990. aastad*. Tallinn: Umara, lk 81

²¹² Vahtre, L. (2004), lk 219

²¹³ Laur, M. jt (1995), lk 58

²¹⁴ Zetterberg, S. (2009), lk 437

²¹⁵ Eesti ajalugu VI (2005), lk 76-78

²¹⁶ Vt nt Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 42

taasavanemisele ja sealt tulevatele tellimustele ning raisati asjatult hulgaliselt niigi nappivaid vahendeid Eestile endale mittevajalike suurtehaste elushoidmiseks. Hiljem tõi see kaasa pankrotilaine.²¹⁷ Ometi, nagu kirjutab Jaak Valge, ei saaks Eesti majandusmeestele nende esialgset idapoliitikat tagantjärele väga pahakas panna. Vähemalt 1922. aasta lõpuni see töötas. Kui miskit ette heita, siis ehk oma orientatsiooni liig hilist muutmist.²¹⁸ Arvesse tuleks võtta sedagi, et Eesti kaubad olid idaturul kahtlemata konkurentsivõimelisemad kui Lääne-Euroopas. Sellel peatub eraldi vaid Lauri jt käsitlus.²¹⁹

Kokkukuivanud idaturg, aga ka vead laenupoliitikas, kasvav inflatsioon jms viisid Eesti niisiis 1923. aastal majanduskriisi. Sajad ettevõtted pankrotistusid ning kasvas tööpuudus.²²⁰ 1923.-1924. aasta kriisi vaadeldakse ajalookirjanduses reeglina kui lühiajalist lokaalset nähtust, millest asuti samal aastal välja rabelema.²²¹ Erandina paistab siinkohal silma Arjakase jt õpik, mis vaatleb kriisi kui osa üle-euroopalisest, kohati lausa ülemaailmsest tendentsist.²²² Mitmed õpikud mõistetakse „kriis“ eraldi ei kasutagi, kuid selle olulisemad sümptomid siiski esitatakse ning rõhutatakse vajadust muutusteks. Vahtre kirjutab: „Kõigest oli näha, et majandus tuleb seada teistele alustele.“²²³

Vabariigi uus majanduspoliitika nägi ummikust väljumiseks ette valitsuse senisest suuremat sekkumist majandustegevusse. Uue kursi arhitektidena tuuakse õpikutes välja rahaministrid Otto Strandman ja Leo Sepp, kes tasakaalustasid riigi maksebilansi ja seadsid prioriteediks orienteerituse Euroopasse ning tööstuse asemel põllumajanduse eelisarendamise. Viimast soodustas olulisel määral 1919. aasta maaseaduse põhjal läbiviidav maareform, mille sotsiaalmajanduslikku tähtsust rõhutatakse kõigis vaadeldud õpikuis.

Maaküsimuse lahendamine sai õigupoolest üheks keskseliseks sisepoliitiliseks teemaks juba Vabadussõja päevil, mil tuli kokku Asutav Kogu. Sellest, et eestlane oli maanäljas, kirjutavad õpikud läbivalt mõistagi ka varasemate sajandite puhul ning ehk just seetõttu kajastataksegi läbiviidud reformi kohati erakordse pidulikkusega. Vahtre kirjutab: „Maareform oli Eesti Vabariigi eluküsimus. Ühest küljest nõudis eestlaste enamiku arusaam ajaloo ja sellel põhinev õiglustunne mõisamaavalduse kaotamist ning mõisamaade jagamist maarahvale.

²¹⁷ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 171

²¹⁸ Valge, J. (1998), lk 89

²¹⁹ Laur, M. jt (1995), lk 57

²²⁰ Zetterberg, S. (2009), lk 437

²²¹ Eesti ajalugu VI (2005), lk 77-79

²²² Arjakas, K. jt (1991), lk 276, 289

²²³ Vahtre, L. (2004), lk 220

Lootus maad saada oli ka üks tegureist, mis Eesti sõjaväe võitlusvõimet kõrgel hoidis.²²⁴ Ka Pajur ja Tannberg toonitavad, et maareformi lubadus suurendas poolehoidu omariiklusele ning Vabadussõja algperioodi kõhklejad hakkasid tasapisi meelt muutma.²²⁵ Seda silmas pidades leiab õpikuis läbivalt äramärkimist, et eelistatuna said reformi korras maad Vabadussõjas Eesti iseseisvust kaitsnud võitlejad. Veelgi enam, Adamson ja Valdmaa hindavad maaküsimuse lahendamist kui motivaatorit sedavõrd kõrgelt, et peavad viimast koguni Vabadussõja võidu poliitiliseks põhieelduseks (vt ka ptk 2.2.).²²⁶

Vasakparteide eestvõtul vastu võetud maaseadus haaras Eesti ühiskonda süvitsi ning oli tagantjärele hinnates üsnagi radikaalne. Zetterbergi arvates mõjutas seda tõenäoliselt ka eestlaste saavutatud otsustav võit Võnnu all Landeswehri sõjas. Asjaolu, et seaduse tõttu kannatasid peamiselt siinsed baltisakslased on põhjendatav mitte ainult majanduslike, vaid ka poliitiliste argumentidega ehk sooviga vähendada Saksa mõju Eestis tervikuna.²²⁷

Maaseaduse ja hilisema reformiga seonduvate õiguse ning õigluse küsimuste lähema avamisega tegeletakse lühidalt ka mõnes õpikus. Adamson ja Valdmaa mainivad seadusest nõrkinud baltisakslaste teavitust rahvusvahelisele üldsusele, et „Eestis olla võimul suisa enamlased, kes ei pea pühaks ei eraomandit ega sajanditega tekkinud õigusnorme“ ning kommenteerivad seda üldistavalt: „Tegelikult muutuvad õigusnormid muidugi koos ajaga ning mingi ajastu – ka praeguse – seaduste pidamine pühaks ja puutumatuks takistab arengut. Nii oleks maa mõisatele jäänudki. Tõde (õigus) ja õigus ei ole kattuvad mõisted, nagu eesti rahvale väga hästi teada.“²²⁸

Nii baltisakslaste, aga samuti lääneriikide pahameelest seoses eraomandi konfiskeerimisega kirjutab ka Vahtre, lisades omakorda juurde tähendusrikka tõsiasja, et selleks ajaks oli mõisaomanike hulka tõusnud ka arvestatav hulk eestlasi, kellele siinkohal erandit teha polnud võimalik. See kõik viitab ilmekalt raskustele, millega Asutava Kogu liikmetel tuli tegemist teha. Seda arvesse võttes resümeerib Vahtre: „Tuleb hinnata Asutava Kogu liikmete meelevõimust, et see kokkuvõttes paratamatu reform suudeti kõigest hoolimata seaduseks

²²⁴ Vahtre, L. (2004), lk 207

²²⁵ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 33

²²⁶ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 154

²²⁷ Zetterberg, S. (2009), lk 404

²²⁸ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 155

vormistada. Mõisnikud said teatavat kompensatsiooni ja säilitasid soovi korral ka mõisasüdamed, kuid mõisavaldus kui selline likvideeriti.²²⁹

Üldiselt on kohane väita, et maareformi peetakse õpikuis igati õnnestunud ettevõtmiseks, mis andis alles kujunevale Eesti majandusele hoogu juurde ning vähendas ka laiemaid ühiskondlikke probleeme. „Maareformi tulemusena asendus mõisamajandus talumajandusega, kadusid varasemad teravad vastuolud ning tekkis Eesti Vabariigile lojaalne väikeomanike kiht.“²³⁰ „Maareform alandas sotsiaalseid pingeid ja vähendas kommunistide mõju.“²³¹

1920. aastate teine pool kujunes seega majanduslikult edukamaks ning võimaldas integreerumist Euroopaga. Resümeerivalt võib väita, et majandusteemasid on vaadeldud ajalooõpikutes kajastatud struktuurselt üsnagi erisuguselt. Faktoloogilises plaanis on käsitletud sarnaseid elemente, kuid nende sidumine laiema kontekstiga on erinev. Mõne vanema käsitluse puhul paistab silma koguni liigne detailsus ning ülepingutatud statistilise materjaliga.

Isikliku eelistusena võiks välja tuua Vahtre käsitluse ning Pajuri-Tannbergi uuema õpiku, kus 1920. aastate majandusküsimusi on vaadeldud kooskõlas muude temadega ja ühtse seotud tervikuna. Selline lahendus võimaldab õpilasel eeldatavasti kergemini hoomata Eesti majanduslikku liikumissuunda demokraatlikul perioodil. Arusaadavalt joonistub välja tuntud skeem tõusust kriisini ning sealt edasi reformide teel stabiliseerumiseni.

3.3. Kommunismioht sõjajärgsetel aastatel

Enamluse küsimus jäi Eesti poliitikas päevakorda ka Tartu rahulepingu sõlmimise järgselt. Bolševismi selgroo ajutisel murdmisel kujunes otsustavaks enamlaste endi tegevus – 1924. aasta ebaõnnestunud riigipöördekatse. Käesolev alateema püüab selgitada, kuidas on ajalooõpikutes kajastatud 1920. aastate algupoole kommunismiprobleemi Eestis, selle likvideerimist ning kaudsemaid mõjusid.

Teadupärast polnud Eesti avalikkus 1920. aastate alguses eluga kaugeltki sedavõrd rahul, nagu äsja iseseisvunud riigi puhul ehk võiks eldada. Ühiskondlikud pinged tekkisid nii riigisiseste kui -väliste tegurite (koos)mõjul. 1923. aastal lahvatanud kriis avaldus lisaks majandusnäitajatele mõistagi ka rahva hoiakutes, millest omakorda lootis kasu lõigata põrandaalune Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) ning laiemalt Komintern.

²²⁹ Vahtre, L. (2004), lk 215

²³⁰ Pajur, A., Tannberg, T. (2006), lk 42

²³¹ Adamson, A., Karjahärm, T. (2004), lk 216

Õpikutes luuakse lugejale reeglina hea üldpilt 1924. aasta mässu eelsest olukorrast vabariigis: rahva rahulolematuse põhjustest ning Moskva plaanidest. Adamson ja Karjahärm kirjutavad: „1920. aastate esimesel poolel ähvardas riigi sisejulgeolekut kõige rohkem Moskvast juhitud kommunistlik õhnestustegevus. Seda soodustasid majanduse ümberkorraldamise raskustest tekkinud sotsiaalsed pinged. Vaesema rahva hulgas leidus endiselt neid, kes kommunistide lubadusi uskusid.“²³² Eesti seos bolševike plaanidega on lugejale kõigis käsitlustes esitatud – ei jää kahtlustki, kust tulid tähtsamad käsud. Vahtre järgi kujutles Komintern ennast „peatselt puhkeva maailmarevolutsiooni ämmaemandana“.²³³ „Kodu lugu“ avab värvikalt kommunistide kihutustöö olemust: „Noort vabariiki püüti igati halvustada, „tööraha vabariiki“ samal ajal maapealse paradiisina kujutades.“²³⁴ Ülejäänutest antud teemas märksa detailsem Õispuu õpik võtab pöörde-eelse olukorra kokku: „1924. a 29. novembril toimunud EKP ja Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu keskkomiteede koosolekul leiti, et situatsioon ootamatuks riigipöördeks on igati soodne. Edu võimalusi hinnati 75%.“²³⁵

Mässu käik on õpikutes avatud üsna napolisõnaliselt rõhuasetusega ohvritel ja põhisündmustikul. Läbivalt leiab tähtsustamist asjaolu, et kohalik töölisklass ega sõjavägi ei läinud putšistidega koostööle, milles mõned autorid näevad lojaalsust riigile. „Rahva enamik eelistas vägivaldsetele kommunistlikele utoopiatele ausat ülesehitavat tööd oma riigis.“²³⁶ „Kommunistliku riigipöördekatse ebaõnnestumine näitas, et töötavad kihid toetavad küll kommunistide sotsiaalpoliitikat, kuid ei toeta nende riigikukutamise eesmärke.“²³⁷

Mässust endast tähtsamadki paistavad olevat selle otsesed ja kaudsemad tagajärjed ühiskonnas. Ago Pajuri järgi oli Eestis 1920. aastate alguses kolm põhilist sisepoliitilist probleemi: kommunistliku riigipöörde oht, rahva suhtumine omariiklusesse ja poliitiline ebastabiilsus. Kõigi nende lahendamisel osutus murdeliseks enamlaste riigipöördekatse.²³⁸ Järgnevalt lühidalt neist lahendustest ajalooõpikutes.

Ebaõnnestunud pööre tähendas EKP-le Eestis vähemalt mõneks ajaks sisuliselt surmaotsust – õpikutes tuuakse see pöörde otsese tagajärjena kõlavates toonides välja. „1. detsember tegi kommunistlikule liikumisele Eestis praktiliselt lõpu.“²³⁹ „Mäss kujunes EKP jaoks

²³² Adamson, A., Karjahärm, T. (2004), lk 202

²³³ Vahtre, L. (2004), lk 216

²³⁴ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 27

²³⁵ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 46

²³⁶ Vahtre, L. (2004), lk 217

²³⁷ Õispuu, S. (Koost.). (1989), lk 47

²³⁸ Pajur, A. (2008), lk 10

²³⁹ Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 28

enesehävitamiseks, kuna rahvas pööras vägivallatsejatele kindlalt selja.²⁴⁰ „Iseseisvus oli rippunud juuksekarva otsas, lisaks jõudsid kommunistid tappa mitukümmend inimest. Need asjaolud mõjusid avalikule arvamusele kainestavalt ja andsid kommunistide populaarsusele hävitava hoobi.“²⁴¹ EKP-ga seonduva idaohu likvideerimisse hakati ka seadusloome tasandil märksa tõsisemalt suhtuma. Vabatahtlikkuse alusel formeeritava Kaitseliidu taasloomine ning riigikorra kaitse seaduse vastuvõtmine leiavad õpikutes laialdast kajastamist. Seega võib õpikute põhjal mässi otseseks tagajärjeks pidada suhtumise muutumist kommunistidesse ning idaohu suurenenud teadvustamist ühiskonnas.

Mässi tagajärgi on õpikutes vaadeldud ka laiapõhjalisemalt. Senine apaatus ning põhjendamatu kriitika Eesti riigi aadressil kadus pärast putšikatset kiirelt. „Kodu lugu“ resümeerib: „Rahva suhtumine omariiklusesse muutus 1. detsembri võimuhaaramiskatse järel kiiresti. Järsku oleks nagu aru saadud, et iseseisvus pole midagi kindlalt ette antut ja et ühel päeval võib see kergesti kaotsi minna. Tõusis rahva vastutustunne. Iseseisvuse häid-halbu külgi hinnates hakati end järjest rohkem oma riigi kodanikena tundma ning sellele vastavalt käituma.“²⁴² Kuigi hilisemad käsitlused sedavõrd kujundlikult oma vaatekohti ei sõnasta, leiab ka neis antud vaatepunkt vähemasti „ridade vahel” märkimist. Kaitseliidu ellukutsumise ja selle kiire laienemise mainimine on juba iseenesest märk hoiakumuutusest.

Kolmas probleem, poliitiline ebastabiilsus, sai putšikatse mõjul õpikute järgi vähemalt mõneks ajaks lahenduse. „Kommunistidest lähtuva ohu tunnetamine sundis erakondi tihedamalt koonduma, unustades ajutiselt omavahelised lahkeliid.“²⁴³ „Valitsus hindas 1. detsembri mässukatset kui kehtivale korrale väga ohtlikku ning tegi sellest järeldused. Erakonnad lõpetasid ajutiselt näaklemise ja aastaks ajaks tekkis rahvusliku ühtsuse valitsus.“²⁴⁴ Sellise hinnanguga nõustub ka Zetterberg: „Sisepoliitikas valitses mõnda aega haruldane üksmeel, sest rohkem kui varem saadi aru, kui tähtis on iseseisva vabariigi püsimine.“²⁴⁵

Üldiselt nähtub õpikutest, et kommunistliku riigipöörde katse kajastamist on kõigis käsitlustes oluliseks peetud. See on ka põhjendatud, kuna tegemist oli sündmusega, mida võib 1920. aastate Eesti ajaloos pidada üheks murrangulisemaks ning selle tagajärjel lahendati mitmedki

²⁴⁰ Laur, M. jt (1995), lk 65

²⁴¹ Vahtre, L. (2004), lk 217

²⁴² Laar, M. jt. (1989). Kodu lugu II, lk 28

²⁴³ Laur, M. jt (1995), lk 65

²⁴⁴ Adamson, A., Valdmaa, S. (2001), lk 162

²⁴⁵ Zetterberg, S. (2009), lk 411

sisepoliitilised probleemid. Väljatoomist väärrib seegi, et putši kajastamine oli ENSV ajal silmapaistvalt tugevalt ideologiseeritud. Nt kujutas 1961. aasta õpiku sõnastuses „1. detsembri relvastatud ülestõus ühte kõige kangelaslikumat lehekülge eesti töörahva võitluses nõukogude võimu ja sotsialismi eest“.²⁴⁶ Vahest just seetõttu on tõe poole pürgivates käsitlustes oluliseks peetud varasem kallutatud struktuur otsustavalt lõhkuda ja ebaõnnestunud riigipöördekatse kriitiliselt taasesitada. Õpikuid võivad ju lugeda needki, kel kooliaeg ammu seljataga.

²⁴⁶ Siilivask, K. (Toim.). (1961), lk 171

Kokkuvõte

Ajalugu kui distsipliin, mineviku taasesitus olevikus, on oma iseloomult mitmekesine ning selle areng, võlu, aga samas ka ohtlikkus peitub lõpututes tõlgendusvõimalustes. Sarnase üldistuse võiks teha ka ajalooõpetuse kohta koolides, kus muutumatust minevikust joonistuvad pildid võivad omavahel kardinaalselt erineda.

Töös vaadeldud teaduskirjanduse valguses võib väita, et kooli ajalooõpetusele püstitatud üldised eesmärgid, identiteediloome ja kriitikameele kujundamine, on hea tasakaalu korral kvaliteetse ajalooõpetuse aluseks. Ometi tõdevad mitmed eksperdid, et seda tasakaalu pole sugugi lihtne saavutada, kuna ühiskondlikud stambid ja kohati tarbetu konservatiivsus loovad sageli takistusi. Eestis (ja Ida-Euroopas laiemalt) liigutakse üldises plaanis siiski ka kooliajaloo lähemale mitmekesisemale ajaloonarratiivile, kasvatamaks patriootlikult meelestatud ja kriitiliselt mõtlemaid inimesi.

Eesti riigi ja rahvuse üheks aluseks võib pidada ajaloolist legitimaatsiooni. Rahvuslik ajaloonarratiiv, mida tõsiteaduslikus mõttes küll sageli liigselt lihtsustavaks peetakse, teenib ometi olulist eesmärki rahva eksistentsi õigustamisel ja järjepidevuse kindlustamisel. Kooli ajalooõpetus jääks selleta pelgalt intellektuaalseks treeninguks. Ka 21. sajandil ollakse veendunud, et hea ajalooõpetus peab panustama kollektiivse identiteedi loomesse.

Üldiselt võib väita, et kõigis vaadeldud ajalooõpikuis pööratakse n-ö eestluse alalhoiule tähelepanu, kuid mõistagi nähtub siin silmatorkavaid erisusi. Kronoloogilises raamis hinnangut andes võib üldistada, et selgelt tõusevad esile vanemad käsitlused, eeskätt "Kodu lugu", kus patriootlik toon peegeldub nii teksti mõttes kui ka sõnastuses. 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses üllitatud õpikute mõnevõrra liigselt mütológiseeritud üldilme on kahtlemata põhjendatav üleminekuajale omaste poliitiliste oludega. Vahest ühe värvikama näitena väärib väljatoomist Vabadussõja kui konflikti käsitlemine pelgalt riikide vahelise võitlusena, jättes ideoloogilise dimensiooni tähelepanu alt välja. Rääkimata Landeswehri sõja raames tehtud värvikatest viidetest Lembitule ja "muistsele omariiklusele", mis sakslaste käest Võnnu all tagasi võideti. Hilisemates käsitluses sedalaadi anakronismid üldiselt puuduvad.

Ometi oleks liigne väita, et rahvuslik rõhuasetus õpikutes ajaga ühtlaselt vähenes. Selgelt mängivad siin rolli ka autorite isiklikud eelistused. Näiteks pakub Lauri Vahtre oma 2004. aastal ilmunud õpikus volavas stiilis käsitlust, kust ei puudu ka tabavad võrdlused

ilukirjandusega ning nt Tartu rahulepingu piirisätete teravmeelne hinnang päevapoliitilises kontekstis. Stiili seisukohalt vastandina Vahtrele võib välja tuua Mati Lauri, Ago Pajuri ja Tõnu Tannbergi õpikud 1995. ja 2006. aastast, mis paistavad ka kõigi teistega võrreldes silma neutraalsema käsitlusviisi poolest, kus minevikku vaadeldakse pigem distantsilt ning enamasti silmatorkavalt patriootliku lausestuse ja hinnanguteta. Ometi ei tähenda väidetu sugugi, et tegu poleks n-ö rahvust hoidva narratiiviga – selgelt joonistub ka neis õpikuis välja asjaolu, et tegemist on justnimelt Eesti ajaloo mõelduna selle riigi elanikele.

Vaadeldud peatükkide põhjal identiteediloome seisukohalt õpikuid tervikuna hinnates võib julgelt väita, et kõigis pööratakse rahvuslikult meelestatud noorsoo kasvatamisele tähelepanu. Tänapäevaste standardite järgi kohatud üldistused jäävad pigem üleminekuaja algusaastate õpikutesse, mida hetkel koolides peamise õppevarana eeldatavasti enam ei kasutata.

Hea ajalooõpetuse teine kriteerium ehk kriitikameele kujundamine saab õpikupeatükkides samuti erineval määral tähelepanu. Esmalt oleks siinkohal oluline märkida, et ükski vaadeldud õpikuist ei kaldu käsitletud peatükkide põhjal liigsesse relativismi, vaid esitab siiski konkreetse nägemuse minevikuloost, võrdsitades seda siis rohkemal või vähemal määral alternatiivide, võrdluste ning allikakriitilise analüüsiga, võimaldamaks õpilasel iseseisvalt isiklik seisukoht konstrueerida.

Kronoloogilises raamis hinnates võib väita, et varasemad käsitlused nagu „Kodu lugu”, Silvia Õispuu õpik ning Arjakase jt käsitlus jätavad oma 1930. aastate vaimus rahvusromantilise suunitlusega kohati kitsavõitu mulje. Samas oleks ülekohtune tänapäevaste standardite järgi siin üheselt hukkamõistvat hinnangut anda – okupatsioonistampidest toibuv ajalookirjutus pöördus tol ajal ka akadeemilisel tasemel tagasi omariiklusaegsete traditsioonide juurde.

Samas ei joonistu sellegi kriteeriumi puhul välja mingisugust ranget ajalist seaduspära, mil ilmunud õpikud olid üldiselt kaldega ühele või teisele poole – ka siin sõltub palju autorite isiklikest eelistustest. Rohkete teravmeelsete hinnangutega eristuvad teistest Andres Adamsoni käsitlused nii koostöös Sulev Valdmaa kui ka Toomas Karjahärmiga, kus jagatakse ohtralt isiklikku arvamust nii ajalooliste sündmuste (nt saksa sõdurite suhtumine eestlastesse) kui ka isikute (nt Konstantin Päts, Jaan Poska, Johan Laidoner jt) kohta. Probleemseks osutub asjaolu, et mõnikord ei peatuta pikalt nende seisukohtade avamisel, mistõttu võib nõrgemate eelteadmistega õpilasel tekkida ajaloost mõnevõrra moonutatud arusaam.

Uudsemate lähenemisnurkadega arvestavad uuritu põhjal teistest mõnevõrra enam Pajuri ja Tannbergi käsitleused, mis ühtlasi pakuvad heal tasemel üldistusi, sidudes oskuslikult (nt kas või Vabadussõja käsitlemisel) Eesti ajalugu globaalse kontekstiga. Selline lähenemine võimaldab õpilastel tajuda, et Eesti puhul on tegu täieõigusliku rahvusriigiga, mille ajalool on oma osa ka n-ö suuremas plaanis.

Lõpetuseks võib uuritu põhjal väita, et viimase kahe ja poole kümnendi jooksul ilmunud Eesti ajaloo gümnaasiumiõpikud moodustavad omamoodi kirju koosluse, millega tutvumine võiks pakkuda elamust mitte ainult õpilastele, vaid ka neile, kelle ajalooharidus pärineb okupatsiooniajast.

Summary

The presentation of early history of the Republic of Estonia in educational literature published in 1989 – 2006.

The study of history and its quality in schools is always a topical subject over which discussions are held both among specialists and the wider public. When recent trends in education and the curriculum of secondary school see that the study of history is particularly important in shaping the sense of critical thinking, the wider public on the other hand still supports the formation of collective identity through the national narrative.

Due to the endless need of up-to-date study materials, author's profession as a teacher and the interest in the nature of historiography, the main objective of the three chapters in this study is to offer a brief generalization of the study of history and the current status of history textbooks and to understand if and how the criteria of identity creation and formation of the critical sense have been met in the secondary school's history textbooks published during the last two and a half decades. Eight textbooks of the early history of the Republic of Estonia published in the newly independent Estonia and a little earlier were used for this.

In the light of the scientific literature examined for this study it can be stated, that the objectives of the study of history, identity creation and shaping of the critical sense, when well balanced, are the basis of high-quality study of history.

When assessing the textbooks as a whole, it can be stated, that the patriotic education is considered important. Generalizations which by the modern standards are deemed as inappropriate remain in the textbooks published during the first years after regaining independence. These textbooks are presumably not used anymore as main study materials in schools today.

The interpretations of Pajur and Tannberg consider a more modern approach, offering high level generalizations, linking Estonian history with global context. This approach helps students see that Estonia is a country whose history has a part also in the so-called bigger picture.

Lastly, based on the study, it can be stated, that the secondary school's textbooks of Estonian history published during the last two and a half decades form a diverse unity, which can provide excitement for not only students, but also for those, whose history education originates from the occupation period.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Analüüsitud õpikud

1. Adamson, A., Karjahärm, T. (2004). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Argo
2. Adamson, A., Valdmaa, S. (2001). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Koolibri
3. Arjakas, K., Laur, M., Lukas, T., Mäesalu, A. (1991). Eesti ajalugu. Õpik 11. Klassile. Tallinn: Koolibri
4. Eesti ajalugu. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile II. (1989). Õispuu, S. (Koost.) Tallinn: Valgus
5. Laar, M., Vahtre, L., Valk, H. (1989). Kodu lugu II. Toim. Vahtre, S. *Loomingu Raamatukogu*, 42-43. Tallinn: Perioodika
6. Laur, M., Pajur, A., Tannberg, T. (1995). Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita
7. Pajur, A., Tannberg, T. (2006). Eesti ajalugu II. 20. sajandist tänapäevani. Tallinn: Avita
8. Vahtre, L. (2004). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Ilo

Kasutatud allikad

1. Adamson, A. (1993). Vabadussõjast, "Vaikivast ajastust" ja demokraatia nõrkusest. Kiuslikke mõtteid. *Vikerkaar*, 10, lk 60-67
2. Ajalugu ei ole ainult minevik. Minevik ei ole veel ajalugu. Ajaloõpetaja käsiraamat. (2004). Võru: Võru Täht
3. Arjakas, K. (2008) Tartu rahu piiritulbad. *Diplomaatia*, 54, veebruar
4. Barca, I., Nakou, I. (Koost.) (2010). Contemporary Public Debates Over History Education. London: Information Age
5. Brüggemann, K. (2008). Ajalooteadus ja Eesti – uut uurimisperspektiivi otsides. *Ajalooline ajakiri*, 3, lk 171-183
6. Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. (2012). Tartu: Ilmamaa
7. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. (2010). Tartu: Ilmamaa
8. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. (2005) Tartu: Ilmamaa
9. Gallagher, C. (1996). History teaching and the promotion of democratic values and tolerance. Strasbourg: Council for Cultural
10. Jansen, E. (1997). Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. *Kleio. Ajaloo ajakiri*, 1, lk 35-41
11. Karjahärm, T. (2010). Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo
12. Kello, K. (2010). Eesti ajalooõpetajate taotlused. *Haridus*, 4, lk 31-38

13. Kivimäe, J. (2003). Mnemosyne köidikud. Ajalood, elulood ja mälu. *Vikerkaar*, 10-11, lk 84-89
14. Kreegipuu, T. (2007). Ajaloo rakendamine propagandarelvana. *Tuna*, 3, lk 46-69
15. Kruus, H. (1930). Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. Rmt-s: H. Kruus, Eesti küsimus. T. Karjahärm, H. Runnel (Koost.). Tartu, 2005, lk 122-133
16. Laar, M. (2009). Julius Kuperjanov - Eesti iseseisvuse märter? *Sirp*. 20. veebruar
17. Laar, M., Vahtre, L. (2006). Lähiajalugu I gümnaasiumile. Tallinn: Avita
18. Laar, M., Vahtre, L., Valk, H. (1989). Kodu lugu I. Toim. Vahtre, S. *Loomingu Raamatukogu*, 42-43. Tallinn: Perioodika
19. Leets, G. (2008). Vabadussõja algus: Narva lahing 28. novembril 1918. Tartu: Elmatar
20. Liim, A., Siilivask, K. (1983). Eesti NSV ajalugu IX – XI klassile. Tallinn: Valgus
21. Lowenthal, D. (1998). *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press
22. Medijainen, E. (2008). Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi. Tallinn: Koolibri
23. Mäesalu, A. (2014). Tartlase juubel. Vilma Trummal 90. *Postimees*. 23. november
24. Nutt, M. (2014). Bütsantsliku diplomaatia raudvara. *Diplomaatia*. 130/131
25. Oja, M. (2012). V ajalooõpetajate kongress „Ajaloõpetuse rollist 21. sajandil“. *Tuna*, 1, lk 148-152
26. Pajur, A. (1998). Eesti sisepoliitika probleeme 1920-1924. *Kaks algust – Eesti Vabariik 1920. ja 1990. aastad*. Tallinn: Umara, lk 95-104
27. Pajur, A. (2005). Kuperjanov inimese ja ohvitserina. *Valga ja militaaria: Valga muuseumi aastaraamat 2004/2005*. Valga, lk 32-40
28. Pajur, A. (2008). Kolm murdepunkti Eesti sisepoliitikas. *Tuna*, 1, lk 6-16
29. Pajur, A. (2009). Landeswehri sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. *Tuna*, 2, lk 51-71
30. Palamets, H. (1982). Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus
31. Pillak, P. (2010). Hans Kalm. Eesti vabatahtlik Soome Vabadussõjas ja Soome vabatahtlik Eesti Vabadussõjas. *Tuna*, 3, lk 144-145
32. Rosenberg, T. (2001). Ajaloo raiumisest raamatusse: Eesti ajaloo suurest narratiivist. Tender, T. (Toim.) *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Greif, lk 66-81
33. Rosenthal, R. (2008). Laidoner - väejuht : Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas. Tallinn: Argo
34. Rosenthal, R. (2012). Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda? *Eesti ajaloost 19.-20. sajandil*. Tartu: Eesti Ajalooarhiivi Kirjastus, lk 235-244
35. Rüsen, J. (1999). Ajaloolise mõtestamise struktuurid. *Tuna*, 2, lk 29-35

36. Siilivask, K. (Toim.). (1961). Eesti NSV ajalugu keskkooli IX - XI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
37. Sirk, V. (2000). Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918-1940. *Tuna*, 2, lk 78-89
38. Stradling, R. (2005). Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel. Teejuht Õpetajale. Tallinn: Koolibri
39. Zetterberg, S. (2009). Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev
40. Tagasivaade minevikku – erinevad vaatenurgad. Ajalooõpetaja käsiraamat. (2000). Riia: Zvaigzne ABC
41. Tamm, M. (2005). Kas ajaloolased kirjutavad tõtt? *Haridus*, 5, lk 18-20
42. Tamm, M. (2006). Kõik on ajalugu. Ööülikool. - <http://devel.ylikool.ee/?p=85> (06.01.2015)
43. Tamm, M. (2012). Monumentaalne ajalugu. Tallinn: Loomingu Raamatukogu
44. Tamm, M. (2012). Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevuse ja kordumise mustrid Eesti kultuurimälus. *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu raamatukogu, lk 48-64
45. Tamm, M. (2012). Kellele kuulub Eesti ajalugu? *Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, lk 39-47
46. Tulving, E. (1994). Mälu. Tallinn: Kupar
47. Undusk, J. (1997). Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel-Jakobson-Hurt. *Keel ja Kirjandus*, 11-12, lk 721-734; 797-811
48. Undusk, J. (2000). Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. *Tuna*, 2, lk 114-130
49. Vabariigi valitsuse määrus. Gümnaasiumi riiklik õppekava. (06.01.2011). https://www.riigiteataja.ee/aktilisa/1290/8201/4021/2m_lisa5.pdf# (06.02.2015)
50. Valge, J. (1998). Eesti majandus ja majanduspoliitika aastail 1920-1924. *Kaks algust – Eesti Vabariik 1920. ja 1990. aastad*. Tallinn: Umara, lk 80-94
51. Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press
52. Viires, A. (2003). Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. *Tuna*, 1, lk 33-47

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Andre Pettai (sünnikuupäev: 02.07.1987)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose,

magistritöö "Eesti Vabariigi varase ajaloo kajastamine aastatel 1989–2006 ilmunud õppekirjanduses",
mille juhendaja on dotsent Ago Pajur,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 11. mail 2015